

МИНУЛЕ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРСИ

Василь Педич, Віталій Тельвак

Проблематика польсько-українських взаємин в колі наукових зацікавлень львівської історичної школи Михайла Грушевського

Вступ

Майже двадцятилітній період функціонування львівської історичної школи Михайла Грушевського позначений вагомими здобутками у галузі опрацювання різнопланової конкретно-історичної проблематики, серед якої значна увага приділялася реконструкції історії польсько-українських відносин. У розробленій М. Грушевським історичній схемі кілька століть перебування українців у складі Речі Посполитої були виразно марковані як період стрімкого занепаду всіх сфер життя, що чуть не закінчилося «національною смертю». Так, на сторінках третього тому «Історії України-Руси» включення українських земель до польсько-литовської держави було емоційно названо «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграли нічого, а втратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі»¹. «Польська [зверхність] знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держалася руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству, – твердить М. Грушевський. – З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тонким і бідним,

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 503.

староруська культурна традиція, себто ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви»². Цю пояснювальну модель видатного історика численними розвідками узасаднювали представники його львівської історичної школи. За завданням учителя, вони фокусувалися на деконструкції найбільш міфологізованих польською історіографічною традицією сюжетів тривалого співжиття двох народів.

Власне історіографічні конструкції М. Грушевського та його львівських вихованців визначили провідні тенденції української історичної полоністики не лише протягом кінця XIX – початку XX ст., але й значною мірою і в міжвоєнний час. Утім, якщо на сьогодні полоністична спадщина самого автора «Історії України-Руси» здебільшого є знаною та дослідженою³, то цього не можемо сказати стосовно представників створеного ним галицького осередку⁴. Тож спробуємо цілісно реконструювати

---

² Там само.

³ Див., напр.: Тельвак В., Педич В. Між «Іншим» та «Чужим». Політика польської держави в українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського // *Wspólne dziedzictwo Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. – S. 198–210.

⁴ Див., напр.: Педич В., Тельвак В. Політика польської держави на українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського // *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін.* – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. – Випуск 40. – С. 145–163; Педич В., Тельвак В. Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського // *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги.* – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – С. 203–220.

полоністичний дискурс львівської історичної школи у хронологічній протяжності та розмаїтості його сюжетних ліній.

Княжа доба та литово-польський період

Політичним подіям у Галичині після смерті князя Болеслава-Юрія II та загарбанню краю поляками присвятив свою студію Омелян Терлецький⁵. Молодий дослідник зауважив, що ця проблема вже знайшла своє відображення не тільки в українській (І. Шараневич), а й у російській (І. Філевич) та польській (А. Прохаска) історіографіях. Проте, на його думку, мала кількість джерел та їх «неясність» зумовили те, що поява кожної нової праці «збивала доводи попередньої і ставила свої часто їй цілком суперечні»⁶.

Основою на звістках Длугоша і Малопольського річника, І. Шараневич стверджував, що польський король Казимир III, скориставшись смертю галицько-волинського князя, здійснив два походи на Галичину. Унаслідок першого зайняв Львів, а внаслідок другого – всю Галицьку Русь, приєднавши її до Польщі. І. Філевич відкинув як «маловартісні» опрацьовані львівським професором джерела і, використовуючи листи папи Бенедикта XIII, зазначив, що був лише один, а не два походи Казимира III. Причому він скінчився «цілком нещасливо», а укладена ним угода з Дедком була «некорисною» для Польщі, бо він залишився незалежним. Натомість А. Прохаска вважав «акцією» польського короля, проведену у спілці з Угорщиною, «удатною»⁷. Маючи перед собою такі суперечливі трактування, О. Терлецький вирішив ви-

---

⁵ Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія II. Розвідка критично-історична // Записки НТШ. – 1896. – Т. XII. – С. 1–24.

⁶ Там само. – С. 1.

⁷ Там само. – С. 2–3.

словити свій погляд на ці події, які, переконував він, мали важливе значення як час «затрати самостійности» Галицько-Волинського князівства.

На думку О. Терлецького, 1340 рік «творить епоху в історії Галицько-Володимирської землі»⁸. Князівство, яке розвивалося самостійно, втратило свого князя (Болеслава-Юрія II отруїли бояри за «пропаганду католицизму»), котрий не мав прямих спадкоємців, і стало тепер об'єктом агресивних зазіхань сусідніх держав. Дослідник зазначив, що претендентів, які заявили права на вакантний престол, було декілька: польський король Казимир III, литовський князь Любарт та угорський король Карл Роберт. О. Терлецький не входив в детальний розбір того, хто з них «мав перше право спадщини по Даниловичах», лише стверджував, що «Казимир перший почав акцію в справі руській». «І зараз показалось, – пише дослідник, – що лишень оружие зможе розв'язати сю справу»⁹. Наскільки збройне вирішення «розв'язало» її і якими були політичні наслідки – ці проблеми спробував дослідити молодий галицький історик у своїй студії.

Ретельний аналіз листів папи Бенедикта XIII, які він вважав «першорядним джерелом», а також хроніки віце-канцлера Казимира Великого Янка з Чарнкова, звістки Витордурана і монаха з Леобен переконали О. Терлецького, що був лише один похід польського короля на Русь. Щодо вірогідності трьох останніх джерел, то він вважав їх «певними», бо «вони всі згідно та незалежно від себе одинаково [...] справу представляють»¹⁰.

Особливу увагу дослідник зосередив на хронології подій 1340 р. «Означення хронології, – стверджував він, – се річ вельми важна, бо вона причинилась би до вияснення звязи прагматичної між сими подіями і дозволила би ви-

---

⁸ Там само. – С. 3.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 5.

творити собі образ ситуації в році»¹¹. Історик свідомий того, що справа ця складна, ще далека від остаточного з'ясування, і подав власні погляди на її розв'язання. З усіх опрацьованих джерел лише Малопольський річник навів хронологію подій, а Длугош пішов за ним, але, вважав О. Терлецький, її «не можемо прийняти [...] без великих застережень»¹².

Детальний аналіз розпорошеної по різних джерелах інформації, проведений дослідником, дав йому можливість означити хід історичних подій 1340 р. Він вважав, що похід Казимира III відбувся «від кінця цвітня до початку липня», обмежився територією довкола Львова і закінчився «певним успіхом для Польщі, бо якась часть бояр піддалась йому»¹³. Однак, на його думку, ця «частинна власть» польського короля на Русі не була тривалою. Невдовзі проти нього повстала «опозиція», яку очолили бояри Дедко і Данило. Історик зауважив, що Детко відомий як знатний боярин з часів Болеслава-Юрія II, його ім'я згадане у княжих грамотах 1334 і 1335 рр. другим, «зараз по імені єпископа», а Данило був боярином з Острога¹⁴. Вони покликали на допомогу татар, які прийшли, припускає він, «в липні або серпні 1340 р.». Похід хана Узбека «поставив Казимира в прикре положення, бо не відважився він на якусь акцію зачіпну проти їх»¹⁵. Щодо угоди Дедка з польським королем, то О. Терлецький підтвердив факт її укладання, але не погодився з тим, що Дедко був цілком незалежним.

Малодосліджені питання організації пограничної оборони на українських землях у складі Польщі в кінці XV ст. були розглянуті у спеціальній розвідці Степана

---

¹¹ Там само. – С. 9.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 23.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

Рудницького¹⁶. Він зазначив, що в польській історичній літературі значного поширення набув термін «креси». Його тлумачили як «добре укріплене і твердинями засіяне пограниччя». Жити тут, щоправда, було небезпечно через постійні напади татар. Однак захищали землю «майже легендарні кресові велетні – рицарі [...], ідеальні воїтники [...], які закривають власною грудію Європу перед навалою східного варварства і борються в ім'я християнства і цивілізації»¹⁷. Історик поставив дослідницьке завдання спростувати міфи та «ідеальні представлення» про південне пограниччя Польщі, які, на його думку, «цілком фальшиві», оскільки протягом XV–XVIII століть «пограничні відносини були дуже сумні, а оборона була слаба»¹⁸.

Історію організації пограничної оборони в Польщі дослідник поділив на два періоди. Перший тривав від кінця XV ст. до другої половини XVI ст., другий – до XVIII ст. На його переконання, вони різнилися тим, що спочатку польська держава мала силу і брала діяльну участь в обороні пограничних українських земель у своєму складі.

Проте з ослабленням держави обов'язок оборони кордонів було поступово перекладено на вельмож, а пограничними твердинями стали їхні приватні замки, міста і містечка, що було характерною ознакою другого періоду. Історик відзначив також деякі інші відмінності між цими періодами. Так, не всі «полудневі окраїни» належали в першому періоді до Польщі. Окрім татар і турків, «грізною сусідкою» українських земель усю другу половину XV – початок XVI ст. була «Волощина». У другому періоді виступає, «яко дуже поважний фактор» у справі погра-

---

¹⁶ Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–54.

¹⁷ Там само. – С. 1.

¹⁸ Там само. – С. 2.

ничної оборони, українська козаччина. Він підкреслив, що історія «полудневого пограниччя руських земель польської корони» кінця XV – другої половини XVI ст. дотепер залишається малодослідженою. С. Рудницький ретельно опрацював найменші принагідні згадки в літературі та друкованих джерелах, що стосувалися обраної ним теми, зокрема, акти барського староства, матеріали про одного з організаторів оборони кордону Бернарда Претвича і, особливо, видані краківською Академією знань великі збірки документів, які давали, на його думку, «дуже важні подробиці, що кидають нове світло на справу організації пограничної оборони»¹⁹.

Розпочав С. Рудницький своє дослідження з характеристики трьох «грізних ворогів», що загрожували Польщі з півдня: Волощини, на чолі з воєводою Стефаном; Туреччини і особливо Криму, під керівництвом «талановитого, безоглядного і неперемінливого в способах досягнення цілі» Менглі-Гірея²⁰. С. Рудницький наголосив, що найстрашнішими серед них були татарські набіги; найбільших із них він налічив протягом 1433–1469 рр. десять, але зауважив, що це були напади татар «ще Золотої Орди». Від 1474 р. розпочалися набіги кримських татар, які тривали майже три століття. Він коротко розглянув набіги 1474 р., 1478 р. і 1483 р., зазначивши, що з 1488 до 1491 р. вони «приняли незнані до тепер розміри: Волинь, Поділля і Русь Червона сплила кровю і задимилася пожарищами»²¹.

Історик навів дуже цікавий матеріал про з'їзд у Лівочі 1493 р. польського і угорського королів, на якому обговорювались справи оборони південних рубежів. Для захисту від татар, зазначив він, взяли «під розвагу» давній план (ще з 1463 р.) перенесення «німецького ордену» з Пруссії на Поділля, чим намагалися знову відновити його

---

¹⁹ Там само. – С. 3.

²⁰ Там само. – С. 6.

²¹ Там само. – С. 7.

давню місію – «боротьбу з невірними». Другий важливий план був пов'язаний із намірами завоювати Волощину, посадивши там королевича Жигмонта на місце вигнаного Стефана. Дослідник зауважив, що тут велику роль відігравали не тільки політичні, а й економічні причини, адже головні торговельні шляхи руських земель польської корони йшли через Волощину до побережжя і далі, до Генуї, з якою велася активна торгівля²².

У 1494 р. польський король Ян Ольбрахт розпочав війну з Волощиною, яка, зазначив історик, скінчилась «великою неудачею поляків в лісах буковинських». Він не розглядав детально ці події, а перейшов до ґрунтового висвітлення страшного татаро-турецького нападу на галицькі землі в 1498 р., який ще не був «критично досліджений», а часто навіть «хибно представлений». Дослідник навів дуже цікавий його опис: «Татари і Турки появилися з волоської сторони [...] і розлилися по карпатським Підгіррю, сягаючи загонами аж до Львова. Число їх подають літописці [...] 60–70 тисяч люда. Найбільш потерпіли околиці Галича, Жидачева, Дрогобича, Самбора [...]. Бусурмани грабили без упину». Дослідник емоційно зазначив, що хоч «про яку небудь оборону не чуємо нічого [...], але не могли вони без потері вернутися домів»²³. І далі: «Зима почалася дуже рано і зараз же впали великі сніги так, що коні не мали паші. Вдарили сильні морози [...] непризвичасні до зими Турки розпорювали своїм коням черево та ховалися в середину. Край довкола був спустошений, тож настав великий голод. Вигинуло тоді більш як дві третини наїздників»²⁴.

Цей набіг стурбував Польщу, і король призначив белзького воєводу Петра Мишковського відповідальним за оборону пограниччя, поставивши завдання зміцнити її.

---

²² Там само. – С. 8.

²³ Там само. – С. 17.

²⁴ Там само.

Історик зазначив, що цей вибір не можна «вважати щасливим», бо він не дуже дбав про військо й оборону краю, а займався більше адміністративними справами та власними прибутками. У разі татарської загрози воєвода розсилав до шляхти звернення – заклики виступати в похід. Дослідник зауважив, що шляхта часто відмовлялася йти на війну, мотивуючи це тим, що «вже заплатила множество різнорідних податків на удержане наємного війська»²⁵.

С. Рудницький показав процес організації пограничної оборони на основі нововиданих джерельних актів та інших опрацьованих матеріалів. Передовсім він звернув увагу на суттєву різницю в цьому між Східним Поділлям і Червоною Руссю. На Східному Поділлі «на перший зазв», немов регулярне військо з'являються шляхта, міщани та селяни і виходять «в поле за ворогом»²⁶. Така мобільна готовність «туземного елемента», на думку історика, пояснювалася тим, що тут «людність козакувала»²⁷.

Цілком інакше виглядала погранична оборона на Західному Поділлі, а особливо на Галицькій Русі. «Могучий стан боярський, а пізніше шляхетський та заведення тут польського права від півтора ста літ [...] убили самостійного духа у селянина»²⁸. Татарські напади тут траплялися набагато рідше, ніж на Східному Поділлі, тому не було потреби «вічно хапатися за зброю». «Козаччина тут не витворилася, – пише С. Рудницький, – через те погранична оборона не була проста, легка, справна і дешева як на східному Поділлі»²⁹. У Галицькій Русі, стверджував він, оборона трималась на двох «елементах»: загальному поході шляхти та жовнірах-найманцях. Про участь у походах

---

²⁵ Там само. – С. 26.

²⁶ Там само. – С. 37.

²⁷ Там само. – С. 37. С. Рудницький зауважив, що він поділяє теорію про походження козаччини, сформульовану М. Грушевським.

²⁸ Там само. – С. 38.

²⁹ Там само.

проти ворогів селян і міщан жодної інформації у джерелах немає.

Історик детально характеризує тогочасне шляхетське військо, називаючи його «великим анахронізмом». Шляхта дуже довго і неохоче збиралася в похід, та й бойова придатність того війська, на його думку, була «дуже сумнівна». Щодо «наємних» загонів, то він описав досить оригінальний спосіб взяття їх на службу. «Якийсь визначний авантюрист – жовнір з ремесла, – пише С. Рудницький, – збирав коло себе ватагу собі подібних людей [...] та зголошувався до королівської служби. Роблено тільки з ним угоду – він сам уже мав заспокоїти своїх підвласних»³⁰. Складалися вони з великої «збиранини ріжних народностей»: поляків, угорців, хорватів, сербів, але «руси-нів дуже мало або і нема»³¹.

Розглядаючи оборонну систему, розміщення військ і замків, дослідник знову звернув увагу на різницю західних і східних теренів південного пограниччя польської корони. Західна його частина була «засіяна» укріпленими королівськими містами та магнатськими замками. У східній – лише де-не-де «подибуємо» замки, а «справдешне» місто було лише одне: Кам'янець. Проте замки тут мали, на його думку, незрівнянно більше значення, він їх називає услід за М. Володимирським-Будановим «оазисами серед пустелі»³². Історик подав опис замків, детально зупинившись на трьох із них: Кам'янці, Скалі і Смотричі. С. Рудницький констатував, що їхній стан був дуже «сумний» і пояснив це тільки «недбалістю старост і браком грошей». Він переконаний, що якби вони старанно утримувалися і в них стояла сильна залога, «ніколи б татари не могли б датися взнаки пограничним землям»³³.

---

³⁰ Там само. – С. 41–42.

³¹ Там само. – С. 43.

³² Там само. – С. 47.

³³ Там само. – С. 52.

Підбиваючи підсумок, С. Рудницький наголосив, що організація оборони пограниччя тоді створює враження «неприємне, майже гірке». Вона не відповідала «своїй задачі», а «приватні старання» ніколи не могли замінити необхідних зусиль держави. Він слушно наголосив, що саме байдужість правителів Польщі до долі місцевого населення Пограниччя покликала до життя феномен української козаччини. Такою була відповідь галицького історика на творені польською історіографією міфи про «креси» та їхніх героїчних оборонців.

Досліджуючи становище українців Львова в першій половині XVI ст., Іван Крип'якевич відзначив дві причини їх малочисельності в середньовічному місті: «перша ся, що Львів був заложений вже на самім кінці руського правління й руське жите вже на самім початку було задуще [...], друга та, що польське правління у Львові підчило Русь значним обмеженням»³⁴.

Аналіз політичної ситуації в Галичині на зламі XVI ст. привів І. Крип'якевича до категоричного висновку про те, що руська суспільність Галичині «доживала [...] останні хвилини свого національного життя». На його думку, упадок «руського елемента» розпочався за останніх галицьких князів, пройшов через часи Казимира, Володслава Опольського, панування Ягайла, і за перших його нащадків «дійшов кінця». Насамперед упали руські міста, засаджені німецькими колоніями, що почали швидко розвиватися. «Знайшовши собі землю добре підмащену виїмковими правами і привілеями, – образно зазначив історик, – розрослися розкішно, пустили глибоко коріне, а пожирливе віте стали розтягати широко навкруги, обхапуючи

---

³⁴ Крип'якевич І. Русини – властители у Львові у першій половині XVI ст. // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наук. праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 219.

чим раз більше простору і відпираючи все далі і далі туземну руську рослинність – аж її зовсім приглушили»³⁵.

І. Крип'якевич простежив поступове обмеження «руської людности» у її участі в міських урядах, у вступі до цехів, у заняттях торгівлею, у праві вільно «дідичити» спадщину, у накладанні надзвичайних повинностей, у невизнанні в магістраті чинності їхніх свідчень, в обмеженні релігійних обрядів і «в цілیم міським житю відсунено її на другий плян»³⁶. Унаслідок цього, наголосив він, «старий город, в котрім колись збиралося і кипіло жите цілої землі, втратив руський характер [...]. Так, вирвано з живого тіла староруської землі її серце»³⁷. Однак, зауважив дослідник, й сама земля не залишилась такою, якою була в «часах незалежности».

Новий устрій, принесений польським пануванням, почав різко відмежовувати суспільні верстви, котрі ледве були зазначені в давній Русі. На місце різноманітних, але майже рівних між собою груп населення, стверджував історик, прийшов «оден шабльон: привілейованих і безправних, шляхти і хлопів»³⁸. Селянство, втративши свою землю і волю, було змушене відробляти панщину і підлягати панському суду. Друга частина населення – нащадки руських бояр, зберегли свої давні права, але змушена була ця «нова руська шляхта зложити свій національний характер [...] тонути все більше в морі чужинців»³⁹. Підупало також духовенство, хоч було воно, зазначив І. Крип'якевич, «найкраще організоване, бо найближче стояло при одинокій ще національній інституції, церкві». Однак проти державної католицької церкви, стверджував він, православна

---

³⁵ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVII. – С. 78.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

– була фактично безправна, а руське духовенство позбавлене політичного значення. Польське панування завдало галицькій суспільності «тяжкі рани», підсумував історик. Щоправда, він переконаний, коли в народові, незважаючи на тяжкий гніт ще збереглася «іскра духа, дрібка національної свідомости й енергії – він не загине»⁴⁰. Дослідник висловив жаль, що «народний дух» не переніс всіх катастроф, які на нього звалились, що «в народню душу ввійшла гірка зневіра, а з нею бездушна апатія»⁴¹. Як приклад такої апатії, він навів безпрецедентний факт, коли за наказом Ягайла з перемиського собору викинули кістки руських небіжчиків – у відповідь тільки «ридання і плач».

Дослідник звернув належну увагу на обмеження русинів у міському житті. Коли вони розпочалися і який вплив на це мало спольщення Львова в першій половині XVI ст., яка народність – польська чи німецька – була більш «не толерантна» до русинів? Такі дослідницькі запитання логічно постали перед істориком. Відповідаючи на них, він конкретними фактами довів, що вони «свідчать скоріше на не користь як користь Поляків»⁴². Так, за німецького правління руські міщани мали доступ до ради, а за польського – не мали; від 1520 р. зникає посада «русського писаря» в магістраті, що була весь час за німецького урядування; у XV ст. русини могли купувати будинки в Ринку, а в XVI ст. – не могли і т. ін.

«Між мурами давно вже минувся для Русинів той щасливий час, – пише І. Крип'якевич, – коли то мали привілегію сидіти, де хто хотів»⁴³. Немов спогад того

---

⁴⁰ Там само. – С. 79.

⁴¹ Там само.

⁴² Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 9.

⁴³ Крип'якевич І. Русини – властители у Львові у першій половині XVI ст. // Наук. зб., присвяч. проф М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наук. праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 233.

«золотого віку», він знайшов в актах одну єдину звістку про те, що «Русин мав землю поза руським кварталом». Його (ним був Олександр Ігнатович) він назвав «останнім Могіканцем» і наголосив, що це був «одинокий факт, можна підозрювати, що тут була якась нелегальність – або бодай Олександр Ігнатович був зв'язаний якимось застереженнями»⁴⁴. Українці, стверджував дослідник, були обмежені до маленької частини міста – «до руської ulиці, котра обіймала крім нинішньої руської ulиці, ще ulицю бляхарську й зацерковну»⁴⁵. На них він нарахував 40 окремих ґрунтів, які тримали українці. Історик припустив, що наведене «число здається неповне», але його ще не можна означити точніше. Кількість ґрунтів, якими володіли українці, звичайно була дуже незначна, але він переконаний, що «на тих кількох ulичках, які визначив Русинам уряд, таки більше не могло поміститися».

Систематизуючи наявні утиски, І. Крип'якевич виділив «п'ять точок» релігійних обмежень: «Русинам не дозволяли складати присягу перед урядом, відсилали їх з нею до церкви; в урядах свідництва Русина не приймають зовсім; коли руський св'ященник іде з св'ятими тайнами до слабого то не вільно йому переходити ulицями або ринком з запаленими свічками; магістрат надуживає права патронату над руськими парохами; не можна нести померлих на цвинтар з відповідними церемоніями»⁴⁶. Він також чітко окреслив «чотири точки « обмежень русинів в «міській житю»: «Русини не мають права купувати домів поза своїми ulицями; не вільно їм продавати вина, пива і иньчих горячих напоїв, ані брати в наєм шинки; не вільно продавати сукно на лікті; не вільно вступати до нових

---

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 11.

ремесел і цехів»⁴⁷.

Історик зауважив, що скарги русинів на ці обмеження, на жаль, не збереглися. Про їхній зміст дещо можна було дізнатися з відповіді на них короля, котрий 1524 р. відвідав Львів. У ній І. Крип'якевич зауважив цікаве обґрунтування міщанами потреби скасування обмежень: «Три обставини: перше – Русини сидять на тім праві, що і всі міщане; друге – руські міщане поносять всі тягарі рівно з католиками; третє – Русини у Львові представляють чисельно поважну силу»⁴⁸. Однак усі їхні «прошення» були безуспішними. Вони дістали, зазначив дослідник, деякі «полекші» лише в релігійних справах: дозволено допускати їх як свідків у судах, нести померлих і Святі Тайни усіма вулицями, але без запалених свічок, тільки на своїй вулиці могли вони провадити всі необхідні обряди і т. ін.

Міська рада, зазначив дослідник, «стала вже тоді монополем і синекурою» найбагатших міщан-католиків. «Всі ласки ради до руської людности, – пише І. Крип'якевич, – мають вартість відпадків від стола, котрими зацятькується голодного і одертого з прав»⁴⁹.

Узагальнюючи, І. Крип'якевич звернув увагу на те, що з давнього культурного життя русинів найкраще утримались мова і віра, все решта опинилося «під перевагою чужини», не тільки за формою, але й за змістом. Так, «техніка ремесел, торговельні операції, будова домів, штука в певній мірі, цілий політичний устрій – все було переняте з заходу, а принайменше стояло під західним впливом»⁵⁰. Отже, місце власної творчості зайняла «рецепція чужої культури», зробив висновок історик. Проте «руський організм», який, на його переконання, був достатньо сильний,

---

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 12.

⁴⁹ Там само. – С. 9.

⁵⁰ Там само. – С. 42.

вийшов з перемогою з цієї кризи. Наприкінці XV ст. Русь, стверджував дослідник, була вже «переодягнута» в нову «культурну одіж», хоч вона і була «некомплектна» та її вистарчило на три подальші століття. У підсумку з'явився новий тип у житті України – міщанин, «матеріальним життям подібний до Заходу, вірою і мовою звязаний з руським Сходом»⁵¹, констатує І. Крип'якевич. Розпочалася тривала, вперта боротьба «всюди і за все: за землю, ремесла, торгівлю і церкву» тощо. І хоч вона ще слабка, а успіхи її незначні, на його думку, вона була важлива «не здобутком», а самим фактом, «як доказ сили міщанства»⁵². «Синтез тодішнього руського життя» – братства – своїм змістом «лучаться» зі старим культурним життям, наголошує історик, але форму мали нову, західну. При тому вони надали Русі внутрішню самоуправу і стали «репрезентацією руського міщанства на верх»⁵³.

Інший вихованець М. Грушевського Ф. Срібний, досліджуючи історію львівського братства, зазначив, що українські ремісники «терпіли ріжні кари зі сторони католіків і магістрату за то, що не хотіли ходити до костела»⁵⁴. Він описав важкий шлях братів Юрія та Івана Рогатинців до сідлярського цеху. Цех вимагав від них документ, в якому було б зазначено, де вони навчилися свого ремесла. Ту обставину, що «вони не були вишколені в варстаті, лише власною пильністю набули се знанє», намагалися формально використати, щоб закрити їм вступ до цеху. Радецькі акти згадують пробний виріб Рогатинців, який вони представили на суд церхових майстрів і райців. Це був «новий рід сідла» т. зв. «козацький», який вразив

---

⁵¹ Там само. – С. 43.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до полов[ини] XVII ст. // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХV. – С. 67.

своєю довершеністю всіх присутніх і дав можливість його творцям вступити до об'єданого цеху сідлярів, римарів та підпружників. Однак ще довго тривали судові позови і процеси, в котрих представники цеху заявляли, що «Рогатинці грецької релігії і якби они лишилися в цеху се було би новиною і нарушенням привілеїв майстрів католиків»⁵⁵. Магістрат, розглядаючи позов Рогатинців, спочатку став на їхній бік, покликуючись на королівський декрет 1580 р., котрий наказував приймати до цехів передміщан, особливо тих, що приносили до міста новий рід ремесла.

Ф. Срібний наголосив, що «така ухвала магістрату, як здавалося, представляє в иньшій світлі знані до тепер в літературі упослідження – Русинів у Львові як пересадні»⁵⁶. Проте, зауважив він, таке рішення магістрату було лише одним епізодом процесу, що тривав не один рік. Урешті-решт, магістрат прийняв ухвалу в тій самій справі, суттєво обмеживши права майстрів-Рогатинців, що змусило їх оскаржувати рішення цеху і магістрату в королівському суді. На основі архівного матеріалу дослідник простежив подальший перебіг справи, яка декретом Жигмонта III від 1600 р. вирішилась на користь братчиків, але їм дозволено тримати «учеників і товаришів лише католиків», заборонено навчати українців і навіть власних синів⁵⁷.

---

⁵⁵ Там само. – С. 70.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – С. 69–76. Ф. Срібний нічого не пише про вплив на братство Ю. Рогатинця, за словами І. Франка, «...чоловіка високо освіченого і незвичайно енергійного, завзятого противника тодішнього здеморалізованого духовенства», див.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 41. – Київ, 1984. – С. 231. І. Франко наводить слова молдовського воеводи, котрий в листі до братчиків, кепкуючи, закидав їм, що вони Рогатинця мають за «пророка». Оцінюючи його діяльність на культурно-освітній ниві, І. Франко наголошував, що «...він ставив заснування шкіл і дру-

Предметом спеціального вивчення І. Крип'якевича була малодосліджена діяльність папського посла в Речі Посполитій і Швеції єзуїта Антонія Поссевіна, який займався справами унії⁵⁸. Особливу увагу він звернув на функціонування папського семінару для православних у Вільно, який був організований зусиллями Поссевіна. Він простежив історію цієї семінарії від появи самої ідеї до її практичного відкриття. Усвідомлення потреби такого семінару прийшло до єзуїтського посла після провалу його місії до Москви у 1581–1582 рр. Невтішний результат посольства, яке мало посприяти зближенню Москви з Римом, привів А. Поссевіна до переконання, що «для діла унії в Московщині зділати що небудь незвичайно важко»⁵⁹. На його думку, це пояснювалося тим, що «Москва привязана до своїх сьвятощів і не згодилася би на се, щоби завести чужі обряди»⁶⁰. Історик зазначив, що невдача місії не підірвала віру Поссевіна в саму ідею, яка, на його переконання, не була неможливою, потрібно лише її вести «иньшими дорогами і на иньшому терені»⁶¹. Розпочинати треба із «занедбаної близшої провінції, Руси, що належить до польського королівства», а не з московської землі. Там

кування книжок вище за будування церков і обдарування монастирів, див.: Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 46. – Кн. II. – Київ, 1986. – С. 219. На жаль, поза увагою Ф. Срібного залишився приїзд І. Вишенського в 1605 р. до Львова та його полеміка з Ю. Рогащинцем, котра значно поглиблює можливість пізнання особи старійшини львівського Успенського братства, див.: Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 30. – Київ, 1981. – С. 131–139.

⁵⁸ Крип'якевич І. З діяльності Поссевіна // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХІІ. – С. 6.

⁵⁹ Там само. – С. 6.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 7.

необхідно «защипити» католицьку релігію і вже звідти вести поступовий наступ на «московську схизму».

Досліджуючи діяльність єзуїтських колегій на українських землях, інший представник львівської історичної школи О. Сушко з сарказмом зауважив, що «віленські патри вивели в поле – до бою з схизмою своїх найліпших борців» і хоч «від огненних проповідий та горячих диспут від «місий» та величавих масових процесій на Литві аж потемніло... Та вже не вдовзі показалось, що надто великим успіхом єзуїти не могли почванитися»⁶². Вони зробили висновок, стверджує дослідник, що «пропаганду починати найліпше – від шкільної лавки та вже в молодечі уми вщипляти католицьке насіне»⁶³.

О. Сушко називає дивним те, що з одного боку усі найвизначніші діячі «русько-православного табору другої половини XVI в., як кн. Курбський, кн. Константин Острожський, митрополит Михайло Рогоза та златоустий Іван Вишенський відхрещуються як мога від лядської латинської хитрости та ериси», а Петро Скарга говорив, що «зі словянського язика ніхто ніколи не може бути ученим», то з іншого боку єзуїти «приходять до переконання, що наука руської мови в їх колегіях – се одна із найважливіших потреб успішної католицької пропаганди між руським населенням»⁶⁴.

Історик переконаний, що в своїх колегіях єзуїти навчали руської мови не тільки для більшого залучення до них руських дітей, а й для того, «щоби приготовляти здатних місіонарів, які б між руським селянством вели католицьку пропаганду в їм зрозумілій мові»⁶⁵.

---

⁶² Сушко О. Никита Мелешко незвісний панегірист XVII в. // Записки НТШ. – 1902. – Т. L. – С. 5.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – С. 6.

⁶⁵ Там само. – С. 7.

Предметом спеціальних досліджень О. Сушка стала діяльність єзуїтського ордену на українських землях та становище православної церкви напередодні Брестської унії 1596 р.⁶⁶ Йому вдалося спростувати шаблонні твердження польської історіографії у трактуванні церковно-релігійних відносин у так званій «золотій добі» короля Жигмонта II та аргументовано поставити під сумнів поширені апокаліптичні сюжети про «темну Русь», а також про начебто «добродайне прилучення її до католицизму як джерела просвіти.

Становище в Польщі під кінець правління короля Жигмонта II О. Сушко назвав «релігійним безголів'ям». На думку дослідника, «образ тодішніх суспільних ферментів» не був би повністю з'ясований, коли б він «поминув один дуже важний чинник, що для зрозуміння реформаційного руху в Польщі має першорядне значення – це стан польського католицького духовенства». Він детально характеризує тодішню церковну ієрархію та наводить «страшні слова» осуду католицького вищого духовенства, причому, як стверджує історик, сказаними не чужинцями, не «єритиками», а бездоганними католиками, відпоручниками краківської капітули на синод в Пйотркові 1551 р. – Мартіном Кромером, Петром Мишковським та Станіславом Гурським. З огляду на те, що цей матеріал ще не був залучений до широкого наукового вжитку, дослідник вважає за потрібне «навести бодай одробину цього прецікавого тексту», в якому «відслонена уся глибина моральної гнилі польського католицького духовенства»⁶⁷. Історик зауважив, що цей «знаменитий обяв тодішніх церковних

---

⁶⁶ Сушко О. Єзуїти в заведенні унії на Руси в доберестейській добі // Альманах руско-українських богословів. – Львів, 1902. – С. 117–195; Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 1–71; Т. LV. – С. 72–125; 1904. – Т. LXI. – С. 126–177.

⁶⁷ Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 28.

відносин» для нас важливий тим, що подібні жалі читаємо також у звіснім «Треносі» Мелетія Смотрицького. О. Сушко вважав, що найважливішою причиною такого «страшного морального упадку» духовенства було те, що обрання біскупів залежало лише від «двірської камарильї, від короля, який біскупські мітри роздавав людям, що звичайно заслуговували собі високі становища – в королівській канцелярії, або в будуарах королевої»⁶⁸. Історик відтворив сумний стан кафедральних шкіл, де молоді часто «миліша була чарка як наука», та монастирів, де «монахи та монахині поклонялися радше Венері, як сьвятим та розганяли монастирський сум та тугу – пированем, танцями та тим о чім і не годиться писати»⁶⁹. О. Сушко іронічно зауважив, що «по таким образі життя польського єпископату наші Онісифори Дівочки, Терлецькі, Балабани і хто там иньший, – нікого також не здивують»⁷⁰.

Дослідник наголосив, що змалював стан польського католицького духовенства, «добираючи майже виключно чорних красок, бо загальний образ тодішніх церковних відносин стелиться таки на дуже темнім фоні». Він заперечує тезу відомого дослідника історії єзуїтів кс. Заленського, який назвав «отсю Содому і Гомору» пониженням «духу релігійности». «Нема, що казати, – характеристика дуже делікатна», – саркастично зауважив О. Сушко⁷¹. Історик констатує, що нарікань на страшне моральне зіпсуття тодішнього католицького духовенства в рукописних і друкованих пам'ятках «без числа».

Закономірно перед дослідником постали також питання про те, якими були у нас на Русі церковні відносини, яке було духовенство, якою була ієрархія. Його відпо-

---

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – С. 30.

⁷⁰ Там само. – С. 28.

⁷¹ Там само. – С. 31.

відь була коротка: «Гірше не було, але й ліпше також»⁷². Історик детально проаналізував становище тодішньої православної церкви, риторично зауважуючи, «чи ж могло бути краще у тих, що цілі століття абсорбували усі свої животні сили на оборону Європи перед інвазією некультурних азійських орд [...] у тих, що цілі століття зазичувалися в сусідній Візантії – беручи огонь з погасаючої ватри, та у тих, що в горячковій погоні за світлом гасили свій духовний голод культурних потреб – трутою – шумовинням культурних ферментів в сусідньої Польщі?»⁷³.

О. Сушко навів конкретні свідчення морального розкладу духовенства православної церкви в другій половині XVI ст. Послугуючись історичними джерелами, він змальовує страшну інтелектуальну, соціальну, економічну «недолю», в якій «туманіло» нижче православне духовенство, котре «не різнилося зовсім від недолі кріпака». Історик зауважив, що в такому сумному становищі опинилися ті, що «силою обставин мали бути світочами та провідниками широких народних мас»⁷⁴. Учений з гіркотою наголосив, що українському народові для національно-релігійного відродження («пробурхання») треба було «аж такого гіркокого «momento», як берестейська капітуляція, треба було перейти аж такий хрест»⁷⁵.

Доба козаччини до середини XVII ст.

Організаційне оформлення українського козацтва та так звані «Баторієві вольності» стали предметом спеціального дослідження І. Крип'якевича⁷⁶. Він наголошує: «в цій історії багато або перекрученого, або неправда». Щодо

⁷² Там само. – С. 32.

⁷³ Там само. – С. 33.

⁷⁴ Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 36–37.

⁷⁵ Там само. – С. 41.

⁷⁶ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Львів, 1908. – С. 1–46.

кількості записаних у реєстр козаків, то він заперечив їхню фантастичну кількість – 6000, стверджуючи, що листом від 16 вересня 1578 р. король Стефан Баторій взяв на службу лише 500 осіб, а в 1584 р. – 600 козаків. «Реєстр 6000 козаків, – пише Крип'якевич, – може й був проєктований при кінці XVI в., але в жите війшов значно пізніше – аж 1625 р. куруківською комісією»⁷⁷. Так само, на його думку, хибним є твердження, що король утворив уряди суддів, обозних, писарів, осаулів, полковників і сотників, вони творились і розвивалися самі, без впливу згори⁷⁸.

Подібно вирішувалася справа і з «емблемами козаччини» (хоругва, бунчук, булава, печатка), які, вважав він, не потрібно пов'язувати тільки з Баторієм, бо «вони могли бути між козаками і раніше»⁷⁹. Частково перекрученими, частково неправдивими, переконаний він, є також звістки про надання козакам земель. Чигирин і Батурин в часах Баторія ще не існували, бо Чигирин був заснований у 1589 р., а Батурин – у 1625 р.

Історія «реформи Баторія» тоді вже знайшла певне відображення як в польській, так і в українській історіографії. І. Крип'якевичу вдалося відшукати у бібліотеці кн. Чарторийських у Кракові лист короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з вольностями для козаків, чим значно доповнювалися і уточнювалися фрагментарні й не зовсім чіткі дані з раніше опублікованої кореспонденції короля. За допомогою переконливих аргументів дослідник довів автентичність королівського листа, бо «дотепер відомі листи з вольностями Баторія, – зауважив він, – мали лиху славу були лише фальсифікатами»⁸⁰. І. Крип'якевич наголосив, що знайдений лист Баторія – це не надання воль-

---

⁷⁷ Там само. – С. 3.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 3-4.

⁸⁰ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности. – С. 8.

ностей козакам, а лише їх затвердження і то, «лиш в посередній спосіб як інструкція для королівських урядників»⁸¹.

Розгляд устрою та життя козаччини в часах Баторія історик розпочав із зазначення головних чинників, які впливали на її генезу. З-поміж них він виокремив географічний, який зумовив «рід і організацію господарства». Господарство тут, зазначив історик, може бути лише привласнюючого типу («просто рабівниче»), яке не потребувало «робити яких небудь вкладів на будучність»⁸². Усі займаються лише степовим промислом. Однією з найбільших проблем, на його думку, була нестача робочих рук, «котрі б повними пригорщами збирали се, що лежить готове, чекає лиш на властителя»⁸³. Це, своєю чергою, призвело до «знівелювання» різниці між суспільними верствами. Через нестачу робочих рук, вважав дослідник, тут не могла розвиватися велика земельна власність, «не може зродитися кріпацтво, бо кожна одиниця, почувас який гнет, змінює лиш місце і задержує волю»⁸⁴. І. Крип'якевич проаналізував вплив зовнішнього, татарського, чинника, котрий був «найважнішим моментом в життю української людности, питанем житя або смерти»⁸⁵. У степовому житті – «в уходничих промислах» і боротьбі з татарами «перед ведуть» люди, що зуть себе козаками. Історик навів перші згадки про українських козаків у 1499, 1528, 1541 та 1545 роках. Він простежив не тільки генезу, але й еволюцію козацтва, описав початки козацької самоорганізації на острові Томаківка, «де вперше бачимо козацьке жите в повнім розвою»⁸⁶.

---

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. – С. 9.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 10.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 20.

Дослідник зазначив цікаві аналогії в козацькому побуті з життям давньої України – «рада і взагалі широкі права громади, що дуже нагадують старий вічевий устрій»⁸⁷. Найважливішим, на його думку, були вказівки на те, що козаччина не лише живе окремим життям, але й сама «зазначає свою окремість». Свідченням цього, на його думку, є свобода, з якою козаки «входять в союзи з сусідніми державами». Підсумовуючи аналіз процесу становлення козацького стану, І. Крип'якевич наголосив на тому, що «з часом мусила прийти і ясна усвідомленість сеї свободи, а за нею і проклямація політичної окремішності козаччини, незалежності від Польщі, з котрою хоч *de jure* була козаччина звязана»⁸⁸.

Історик проаналізував перші спроби взяття козаків на службу в 1524 р. Жигимонтом I і, нарешті, реалізацію цих планів у 1572 р. Жигимонтом Августом. Він вважав ординацію 1572 р. великою перемогою «козацьких ідеалів», серед яких найважливішим було те, що козаки «увільняються від влади всіх урядів»⁸⁹. Детальне порівняння угод 1572 і 1578 рр. уможливило категоричний висновок І. Крип'якевича про те, що «Баторієвої «реформи» не було»⁹⁰, що «Баторієва ординація не була нічим оригінальним, се лише копія ординації Жигимонта Августа»⁹¹.

Аналізуючи віднайдений королівський лист, дослідник зазначив, що з його змісту випливало небажання урядників визнати три головні «козацькі постуляти: незалежності від присуду, вольности від податків, свободи дідичення»⁹². Характерно, що козаки вважали їх своїми

---

⁸⁷ Там само. – С. 23.

⁸⁸ Там само. – С. 25.

⁸⁹ Там само. – С. 31.

⁹⁰ Крип'якевич І.: Стороженко А. Стефан Баторий и Днепровские козаки. Исследование, памятки, документы и заметки. Киев, 1904. // Записки НТШ. – 1905. – Т. LXVIII. – С. 22.

⁹¹ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности. – С. 34.

⁹² Там само. – С. 36.

законними вольностями. Історик поставив логічне запитання: «Коли ж козаки дістали такі права?». І стверджував, що в ординації 1572 р. зазначено було лише увільнення козаків від присуду урядників – вони мали підлягати суду свого старшого. Щодо двох інших домагань, то він зазначив, що «нема сліду, щоб козаки мали тут, які особливі вольности»⁹³. І. Крип'якевич наголосив, що саме Баторій «акцентував» всі козацькі домагання, і висловив подив, що «такий немаловажний факт» залишився непоміченим в історіографії. Дослідник зауважив, що король у листі до урядників жодним словом не згадав про надання козакам якихось нових вольностей, а лише констатував, що вони мали такі права, а деякі несумлінні урядники почали їх ігнорувати. Історик стверджував, що це були нові вольності, які «стали підставою легалізації козацької верстви в польській Речі посполитій»⁹⁴. Він проаналізував значення отриманих вольностей в розвою козащини.

Дослідник зауважив, що важко відповісти на запитання: якими мотивами керувався польський уряд, легітимуючи козацький устрій? Мабуть, він гадав, припустив І. Крип'якевич, що згодом, коли козащина не буде потрібна, так само легко можна буде відібрати у неї привілеї. Однак, зазначив історик, щойно Польща пробувала позбавити козаків їхніх вольностей, «в сій хвилі приходило до повстання»⁹⁵. Як ілюстрацію, дослідник описав перші козацькі повстання під проводом Косинського, Лободи та Наливайка.

І. Крип'якевич розглянув проблему здобутих вольностей з погляду «козацьких інтересів» і прийшов до категоричного заперечення їхнього традиційного трактування як однозначної перемоги козаків. Він запропонував «придивитись до них через призму пізніших подій» і

---

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 37.

⁹⁵ Там само. – С. 45.

«призадуматись чи се не була часом Пиррова побіда»⁹⁶. Аргументуючи своє твердження, історик наголосив, що в часах Баторія світогляд козаччини ще не був вироблений, «не стояв ще твердою ногою». Щоб козаччина виробила собі «тверді основи», треба було їй перейти через «дорогу перешкод і утисків» і після тривалої боротьби «сконсолідуватися в сильне громадянство». Тим часом, зауважив він, «на самім порозі свого життя» козаччина зустрічала замість перешкод – привілеї. «Се відразу звело козаччину, – пише І. Крип'якевич, – з широких філь опозиційности і революційности на мутну воду компромісів. Замість отвертої боротьби перед козаччиною станула стежечка петицій. І хоч час братання козаччини з правительством був дуже коротенький і козаки швидко перейшли на дорогу повстань, сліди «вольностей» лишилися: народилася урядова партія, що все гравітувала до Польщі і довго не давала козаччині піти її власною дорогою»⁹⁷.

Козацько-польським відносинам 20–30-х рр. XVII ст. присвячено дві ґрунтовні статті Степана Рудницького⁹⁸. У першій студії про козацьке повстання 1625 р. (його він назвав війною) дослідник опрацював широке коло друкованих джерел і літератури, вибравши з них усе, що стосується проблеми, зауваживши, що джерела ці переважно польські, бо українські літописи, окрім невеликої згадки, не дають жодної інформації про ці події.

Історик наголосив, що перші двадцять років XVII ст. «розславили імя козацьке на цілім Сході Європи». Однак ця слава ґрунтувалась на дуже «хитких підставах»: на вигіднім для козаків стані справ у Польщі та на

---

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 46.

⁹⁸ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

здібностях гетьмана Сагайдачного. Його він відзначив як «надзвичайного чоловіка», котрий був не тільки здібним полководцем, а й добрим політиком, що ніколи не допускав виразного конфлікту з владою. Після його смерті козащина почала «посуватися по ховзкій дорозі неудач і упадку, з котрого піднесла її аж Хмельниччина»⁹⁹, наголосив С. Рудницький.

Дослідник коротко проаналізував тодішнє міжнародне становище і зауважив, що на деякий час Польща мала «розв'язані руки», бо на Заході точилася 30-літня війна, Москва була ослаблена «смутним часом», а зі Швецією укладено перемир'я. Польщі тепер козаки не були потрібні, і відносини між урядом і ними «скоро заострилися». Він заперечив зведення причин збройного конфлікту 1625 р. лише до «кастової суспільної ненависти» між шляхтою і козаками, як це зробив П. Куліш. На переконання С. Рудницького, вони мали комплексний характер, хоча він погодився з тим, що головна «глибинна основа» всіх рухів козацьких була дійсно «суспільної натури».

Історик детально з'ясував причини майбутньої війни. На його думку, вони полягали в неотриманні козаками за свої «хотинські подвиги» жодної реальної нагороди, у малій чисельності реєстру, у невиплаченій платні реєстровцям, у козацьких нападах на татарські і турецькі землі, як спосіб отримання «средств удержання» і т. ін. До цього він додав ще дві справи, в котрі «заплуталися» козаки і які загрожували війною з Туреччиною. Це боротьба претендента на владу в Криму Шагін-Герея, котрому вони допомагали проти ставленика Туреччини, та справа самозванця Ахії, котрий називав себе спадкоємцем стамбульського престолу, і якого вони прийняли на Запоріжжі, обіцяючи зібрати 18-ти тисячний загін для походу на Стамбул. Польщу, звісно, дуже непокоїли дії козаків, і король наказав коронному гетьману С. Конєцпольському, щоб «пола-

---

⁹⁹ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. – С. 2.

годив оружною рукою пекучу справу козацьку»¹⁰⁰. Тим часом, зазначив С. Рудницький, козаки влаштували черговий великий похід на Туреччину (липень 1625 р.). Історик детально описав, як 300 чайок з'явилися поблизу Босфору, нагнавши великого страху на Стамбул. На жаль, зміна погоди, вітер, «прихильний» до турків, завадили козакам довести справу до перемоги. «Се було, – пише дослідник, – перший раз, що виправа споряджена в таких розмірах скінчилася неудачею»¹⁰¹. На Запоріжжя прибув посол польського короля з категоричною забороною під карою смерті здійснювати походи на Туреччину, а також з наказом провести новий реєстр.

С. Рудницький зазначив, що на Січі тоді утворилося два табори – «умірковані козаки» під проводом М. Дорошенка та «козаки-нетяги» під проводом М. Жмайла. Перемогла «сторона радикальна», вибрано гетьманом Жмайла, і зразу було прийнято рішення готуватися до війни з коронним військом. Козаки сподівалися на допомогу Шагин-Геря, але, зауважує історик, Конєцпольському вдалося ненадовго «розірвати татарсько-козацьку коаліцію», виплативши кримським татарам певну суму і пообіцявши платити їм гроші (т.зв. «упоминки») щорічно.

Дослідник детально описав приготування до майбутньої війни, зазначаючи, що польське військо налічувало тоді 20 000, козацьке – приблизно 25 000¹⁰². Проте, зауважив він, польське військо було «вправлене на західний лад», добре озброєне, з бойовим досвідом, що давало йому перевагу над «лихо узброєним і ніким не вправлюваним військом козацьким»¹⁰³. Історик звернув увагу на спроби

---

¹⁰⁰ Там само. – С. 10.

¹⁰¹ Там само. – С. 12.

¹⁰² М. Грушевський заперечує його дані про чисельність польського війська, називаючи цифру близько 8 тис. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 Кн. – Т. VII. – Київ, 1995. – С. 543.

¹⁰³ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. – С. 20.

поляків залагодити конфлікт мирно, згадує листи С. Конєцпольського до козаків, написані в дуже «лагіднім тоні». Гетьман запевняв козаків у своєму прихильному ставленні до них, згадував про козацьку славу, обіцяв, що буде їх шанувати як «воєнний чоловік своїх товаришів»¹⁰⁴.

Однак у козаків, зауважив дослідник, лист не викликав «жодного вражіння». 25 жовтня 1625 р. С. Конєцпольський вислав до козаків двох комісарів з універсалом. С. Рудницький занотував основні положення універсалу, в котрому перелічувалися провини козаків: від морських походів на турецькі землі – до переховування на Запоріжжі «ріжних збігців та самозванців». У ньому ще містились вимоги попалити всі свої морські човни під «найострішими карами не виходити в море ані Дніпром, ані Доном», а також видати козацьких послів, що їздили до Москви, щоб «висповідались зі своєї діяльності»¹⁰⁵.

Історик зазначив, що 27 жовтня 1625 р. була скликана козацька рада, яка категорично відкинула вимоги коронного гетьмана, вважаючи їх «тяжкими». 28 жовтня тринадцять козацьких послів прибули до табору Конєцпольського із заявою, що військо запорозьке «предложених умов прийняти не може»¹⁰⁶. Написаний у відповідь козацький лист було укладено, зауважив історик, «в тоні троха гордім». С. Рудницький переповів основний його зміст, звернувши особливу увагу на запропоновані козаками умови. Вони вважали, що по стількох заслугах перед Польщею належить їм нагорода – «вольность». «Ту вольность, – пише історик, – від предків одержану, постановили вони заховати непорушно»¹⁰⁷. Щодо конкретних умов, то вони вимагали надати їм права проводити реєстр самостійно (при цьому, зауважив дослідник, не означили

---

¹⁰⁴ Там само. – С. 19.

¹⁰⁵ Там само. – С. 23-24.

¹⁰⁶ Там само. – С. 25.

¹⁰⁷ Там само.

його чисельність), обирати самим старшин, платню понад 50 000 злотих, не карати виписчиків і т. ін. С. Рудницький навів обурену відповідь Конєцпольського з погрозами та обвинуваченнями, що «вина сего розливу крови спаде на вас [козаків] самих»¹⁰⁸. Це фактично було оголошення війни. Дослідник детально описав основні битви козаків з коронним військом, якому допомагали німецькі найманці¹⁰⁹. Щодо місцевості, де відбувалися найжорстокіші бої, то для нього не підлягала сумніву тотожність Курукова, зазначеного у тодішніх актах, з нинішнім Крюковим на Полтавщині¹¹⁰. Історик подав відомості тогочасних реляцій щодо «обосторонніх втрат»: козаків загинуло 5000, поляків – 3000¹¹¹.

Через значні втрати поляки змушені були піти на переговори з козаками. Хоч джерела не подали, як вважав історик, «глибшої причини заведення переговорів», для нього вона цілком зрозуміла. Військо коронне перебувало у важкому становищі, далеко від «людних околиць виставлене більш на негідь ніж козаки», наближалася зима і т. ін. С. Рудницький описав хід важких переговорів козацької делегації на чолі з Петром Одинцем із коронним гетьманом С. Конєцпольським та провідником комісії з формування козацького реєстру Т. Замойським. Він звернув особливу увагу на два пункти попередньої умови, які викликали найбільше обурення у козаків – видати ватажків та виписати з реєстру всіх учасників повстання.

Після важких переговорів поляки боялись спровокувати нову війну і погодились на амністію та збільшення реєстру до 6000. Історик зазначив, що Конєцпольський згодом у листі до короля пояснив, що «в реєстр чотиритисячний не можна було умістити навіть найстарших і най-

---

¹⁰⁸ Там само. – С. 26.

¹⁰⁹ Там само. – С. 27-33.

¹¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹¹ Там само. – С. 38.

більш коло Речі Посполитої заслужених козаків, що стра- тили в обороні вітчизни здорове»¹¹². 5 листопада 1625 р. козаки повідомили, що приймають ці «змодифіковані умови».

Дослідник пише про козацьку раду та вибір нового гетьмана Михайла Дорошенка – «приклонника угодової політики». 6 листопада відбулася присяга війська запо- розького на дотримання Куруківського трактату, який «аж до повстання Острянина був нормою відносин уряду до козаків»¹¹³, зазначив С. Рудницький. Він навів основні пункти Куруківської угоди, яка зафіксувала загальну ам- ністію козакам: призначення старшини урядом (козаки не мали права її самочинно скидати); мав бути складений 6- титисячний реєстр, який буде отримувати щороку в Києві «на руського Ілії 60 000 злотих яко платню»; старшина буде мати особні «пенсії»: старший – 600 злотих, два оса- ули по – 150 злотих, обозний – 100 злотих, писар військо- вий – 100 злотих, суддя і 6 полковників – по 100 злотих, 6 осаулів полкових та 60 сотників – по 50 злотих тощо¹¹⁴. Так закінчилась Куруківська кампанія, наслідком якої бу- ла козацько-польська угода, затверджена на сеймі 1626 р.

Підбиваючи підсумки, С. Рудницький наголосив на важливості кампанії 1625 р. і Куруківського договору в історії польсько-козацьких відносин. Він акцентував увагу на аномальному становищі козаків у Речі Посполитій та підкреслював, що 1625 р. показав, як далеко вже зайшло козацтво. На його переконання, такі кампанії «не були позиточні – вони приносили половинні постанови, ніколи не удержувались довго, та тільки дражнили козаків»¹¹⁵. Подальші події підтвердили висновок молодого історика.

---

¹¹² Там само. – С. 36.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. – С. 37.

¹¹⁵ Там само. – С. 42.

Саме вони стали предметом його наступного спеціального дослідження¹¹⁶.

Історія української козаччини після Куруківської угоди і козацьке повстання 1630 р. належали до найменш науково опрацьованих проблем. Причиною цього був не брак історичних джерел, а фрагментарність інформації та її розпорошеність по різних документальних матеріалах.

Для кращої орієнтації в лабіринті фактів, які читачам мала представити його розвідка, С. Рудницький у вступі подав загальний погляд на історію козаччини 1625–1630 рр. Він коротко розглянув історію Куруківської угоди і зазначив, що з формального погляду вона мала велике значення і довший час унормовувала відносини між урядом і козаками, але насправді її наслідки були мізерні, бо Польща практично не втілила їх у життя. Історик наголосив, що виконання реєстру призвело до загострення ворожнечі між «двома партіями в козаччині, що існували вже від давна: партіями дуків і нетяг, лояльною і опозиційною»¹¹⁷. Боротьба цих партій, на думку дослідника, – головний зміст козацької історії перших років після Куруківської угоди.

С. Рудницький зробив детальний огляд використаних джерел, звернувши особливу увагу на Львівський літопис, котрий він потрактував як «дуже цікаву історичну пам'ятку»¹¹⁸, яка ще майже не використовувалася для дослідження історії козацтва. У ньому містилася важлива інформація про козацько-польську війну 1630 р., хоча історик зауважив, що вона явно була запозичена з якогось невідомого джерела. Щодо історіографії, то він зазначив, що його попередники спеціально займалися лише подіями 1630 р. і то «дуже не критично». Навіть у Костомарова і

---

¹¹⁶ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30-х рр. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

¹¹⁷ Там само. – С. 2.

¹¹⁸ Там само. – С. 6.

Соловійова «справа трактувалася досить побіжно, особливо час між 1625–1629 рр.»¹¹⁹. Куліш дослідив цей період «тенденційно і не науково», вважав С. Рудницький.

Він розпочав своє дослідження з гетьманування Михайла Дорошенка, зауваживши, що йому вдалося «догодити й урядові і казакам». Історик звернув увагу на те, що політику Дорошенка можна назвати лояльною щодо Польщі, але він «не державсь невільничо за полу уряду»¹²⁰. Історик порівняв її з гетьмануванням П. Сагайдачного та простежив його вплив на М. Дорошенка, особливо у підтримці православної церкви.

Певним збудником для козаччини, на думку дослідника, стала польсько-шведська війна, яка розпочалася влітку 1626 р. Рішення польського уряду «затягнути виписчиків під свої хоругви», на його переконання, вражало «браком консеквенції»¹²¹, бо вони згідно з законом не мали права носити зброю і називатися козаками. Зазначив він і деякі зміни персонального характеру, які також наклали свій відбиток на події в Україні. Коронний гетьман С. Конєцпольський пішов з України на шведську війну, а на його місце призначено Стефана Хмелецького, який був одною з «найсимпатичніших осіб в польській історії взагалі та одним з найзначніших пограничників, майже ідеальної вдачі»¹²². Він мав серед козаків велику популярність, перебував з ними в «оружному побратимстві» і «немало прислужився» їм у відносинах з урядом. Історик детально описав спільний погром татар (Хмелецький – 3 тис., Дорошенко – 6 тис.) восени 1626 р. під Білою Церквою. Хмелецький у листі до короля дуже хвалив козаків за «жичливість до уряду і мужество».

---

¹¹⁹ Там само. – С. 9.

¹²⁰ Там само. – С. 13.

¹²¹ Там само. – С. 21.

¹²² Там само.

Друга велика перемога Хмелецького над татарами (за допомогою козаків) у серпні 1629 р., на переконання історика, «довершила його популярність в Речі Посполитій», а частина цієї популярності, без сумніву, перейшла на козаків. У Польщі не було ще тої ненависті до козаків, яка настала пізніше, більшість визнавала, що козаки «стають Речі Посполитій в великій пригоді в обороні границь»¹²³. Проте такий стан, наголосив С. Рудницький, «через аномальне становище козаків в польсько-шляхетській суспільності не міг бути сталим»¹²⁴. Він зазначив, що козаки становили наче «державу в державі», і їх сусіди постійно намагалися втягнути у свою політику.

Щоб всебічно оцінити причини козацько-польської війни 1630 р., С. Рудницький запропонував проаналізувати суспільно-політичні та релігійно-національні відносини, в яких «жили і мішалися козаки». На його думку, головну причину війни треба шукати «дуже глибоко»: в самому суспільному становищі козаків. Він звернув увагу на те, що козаки хотіли увійти як новий стан між стани Речі Посполитої і домагалися привілеїв майже шляхетських: права землеволодіння, власної юрисдикції тощо. Однак ці привілеї стосувалися лише реєстровців, яких було дуже мало, порівняно з тими, що козакували, не належачи до реєстру. І їх з року в рік більшало, особливо в прикордонних землях України, де витворилася «самовільна козацька кольонізація».

С. Рудницький поділяв думку польського історика А. Яблоновського, котрий стверджував, що для того, щоб з козаками зробити порядок, треба було найперше навести порядок в самій Речі Посполитій. Український дослідник констатує, що для розв'язання проблеми залишалися тільки «насильні способи». Він наголосив ще на одній надзвичайній причині – релігійній, яка неоднозначно оцінюва-

---

¹²³ Там само. – С. 57.

¹²⁴ Там само. – С. 24.

лася у вітчизняній історіографії. Якщо Костомаров її вважав чи не найголовнішою, то Куліш заперечував будь-яку участь козаків у релігійних справах, а якщо вона була, то пояснював її «чужим впливом». С. Рудницький категорично не погодився з останнім твердженням, наголошуючи, що тогочасні джерела переконливо його спростовують. У тому, що козаки займалися релігійними проблемами, на його думку, не було нічого дивного, «як це здалося Кулішеві [...] тим більше, що гетьман Сагайдачний просто завів їх на ту дорогу»¹²⁵. Він навів конкретні докази цього: між козацькими вимогами на сейм 1626 р. на перше місце поставлено «успокоєне релігії грецької»; виступ козаків на київському соборі в серпні 1628 р., що розглядав справу про перехід на унію Мелетія Смотрицького, з погрозою йому і його слугам що «завтра не оден напеся Славути»; зрив козаками Львівського собору 1629 р., який мали скликати за наказом короля, щоб привести до згоди православних і уніатів (митрополит Борецький вважав цей собор пасткою для православних і звернувся за допомогою до козаків) і т. ін.¹²⁶. Тим часом, зазначив дослідник, у другій половині 1629 р. скінчилась польсько-шведська війна, і це принесло нові проблеми. Виписчики повернулися додому, коронне військо на чолі з Конєцпольським також прийшло в Україну, щоб тут розмістись «по квартирах», а отже, знову починалися вже традиційні контрибуції, грабунки та насильства. До того ж, додав він, саме в той час помер «славний Хмелецкий і се було справжнім нещастєм для козаків»¹²⁷.

Виписчики обрали своїм гетьманом Тараса Федоровича, прозваного, як припустив історик, апокрифічно Трясилом. Його прихильники розпустили чутки, що гетьман реєстровців Грицько Чорний, який був малопопуляр-

---

¹²⁵ Там само. – С. 53.

¹²⁶ Там само. – С. 60.

¹²⁷ Там само. – С. 63.

ним серед козаків через свою лояльність до уряду, схиляється до унії. З початком весни 1630 р., зазначив дослідник, Трясило рушив на Запоріжжя, і розпочалась війна. С. Рудницький детально описав її перебіг, згадав про страту козаками Грицька Чорного, про звірства «шляхотського розбійника Самійла Лаща» в м. Лисянка. Останню подію історик оцінив як козацьку вигадку, щоб було легше підняти народ на боротьбу. Він вважав, що інформація про різню в Лисянці, напевно, відбиває якісь реалії, але «поголовне вирізане мешканців треба мабуть уважити байкою»¹²⁸.

Головні події війни розгорнулись на Лівобережжі біля Переяслава. Дослідник, використовуючи московську реляцію путивельця Гладкого, означив чисельність козацького війська в 37 тисяч, польського – у 8 тисяч. Щоправда він застерігає, що наведеним цифрам «не можна вірити» беззастережно, хоч погодився, що коронного війська все-таки було значно менше¹²⁹. Історик подав свідчення польських джерел, які виразно говорять, що Конецпольський, штурмуючи табір козаків, втратив більше людей, ніж у польсько-шведській війні. Він зауважує, що ці битви детально описані у Львівському літописі. Покликуючись на різні джерела, С. Рудницький відтворив хід останньої, найбільшої, битви в червні 1630 р. біля Переяслава, коли була знищена «золота рота» пана Лещинського («всіх вирубали в пень»). На другий день козаки попалили всі засоби переправ («50 байдаків і паромів, і безчисленне число човнів»), щоб допомога Конецпольському не могла переправитись через Дніпро. Він констатував, що Конецпольський опинився в дуже прикрому становищі, і

---

¹²⁸ Там само. – С. 67. Зауважимо, що М. Грушевський в цілому підтримав згадану тезу С. Рудницького. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. VIII. – Київ, 1995. – С. 104–105.

¹²⁹ Там само. – С. 68.

водночас поставив запитання: «Як з тим розпучливим становищем гетьмана і побідою козаків погодити переяславську умову уложену 8 червня 1630 року, що підтвердила всі постанови куруківської умови?»¹³⁰.

С. Рудницький коротко охарактеризував козацько-польські переговори, але зауважив, що про їхній перебіг детальної інформації немає, бо відсутні необхідні документальні акти. Проте переконаний, що аналогічно до 1625 р. можна з упевненістю сказати, що розпочав переговори Конєцпольський, також можна здогадуватися, що вони велися «подібно як тоді»¹³¹.

Історик подав текст угоди, укладеної під Переяславом 8 червня 1630 р. Він звернув увагу на те, що у її вступі козакам пробачалися провини, але на певних умовах. Перша – щоб козаки видали своїх головних провідників, котрі спровокували повстання. На це вони відповіли, що всі однаково винні і вважають «пролив крові за відповідну кару». Другою умовою було «задержане куруківської комісії ві всіх її точках». З цим козаки погодилися без жодних заперечень. На думку дослідника, козаки вже п'ять років мали цю комісію і бачили, що її постанови фактично не виконувалися¹³².

Підбиваючи підсумок, С. Рудницький наголосив, що виглядало так, начебто Переяславський трактат був дуже корисним для польського уряду і зовсім не вигідним для козаків. Однак удавшись до ґрунтовнішого аналізу, переконався в тому, що він містив дуже важливі поступки козакам. Передовсім постанови Куруківської комісії були згадані тільки побіжно. Другою великою, на його думку, небувалою ані дотепер, ані під час наступних козацьких повстань поступкою було «полишене Тараса в руках козаків», що означало його безкарність. Дослідник заперечив

---

¹³⁰ Там само. – С. 71.

¹³¹ Там само. – С. 73.

¹³² Там само. – С. 73–74.

тезу Костомарова про те, що Тараса Трясила пізніше видали і його стратили поляки. Третьою значною поступкою уряду було прийняття до реєстру тих, які недавно як бунтарі були виписані з нього. Історик зауважив, що, на жаль, виписчики майже нічого не отримали і це, на його думку, було цілком природно, бо переговори вели реєстровці. Проте вони й не були покарані, їм наказано «розійтись домів і обіцяно безпечність». Радикально вирішити з ними справу польський уряд не наважився, переконаний С. Рудницький, через переяславську невдачу. Події, що настали після Переяславського трактату, наголосив історик, показали знову, що «урядови вдруге не повелося розв'язане козацького питання»¹³³.

Участь козаків у польсько-московській війні 1633–1634 рр. стала предметом спеціального дослідження Олега Целевича¹³⁴. Вона вже частково була висвітлена у друкованих тогочасних щоденниках, записках, актах, листах та інших джерельних матеріалах. На жаль, всі вони, як і написані на їхній основі студії, хибували однобічністю, акцентуючи головну увагу на обороні Смоленська польським військом під проводом короля Владислава IV. Усе, що діялось поза тим, особливо участь українських козаків у цій війні і взагалі їхні бойові дії не тільки під Смоленськом, а й на південних кордонах Московської держави, фактично випали з поля зору історичних досліджень. Вдалу спробу дослідити цей науково ще не опрацьований матеріал, заповнивши історіографічну прогалину, здійснив молодий історик О. Целевич.

Перевіряючи не цілком чіткі, інколи навіть суперечливі та спорадичні звістки уже опублікованих джерел, він вишукував факти, які тією чи тією мірою фіксували участь козаків у польсько-московській війні. Дослідник

---

¹³³ Там само. – С. 75.

¹³⁴ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.

ретельно опрацював матеріали польських щоденників, написаних учасниками досліджуваних подій, зокрема, це «Діаруш війни московської 1633 р.» Яна Москожовського, «Причинки до історії війни московської 1633–34 рр.», «Памятники Альбрехта Ст. Радзивілла», також документи з «Актів Московского государства « і т. ін. Окрім друкованих джерел, чимало важливої інформації про цю кампанію О. Целевич відшукав у документальних колекціях бібліотеки Оссолінських у Львові.

Історик розпочав своє дослідження від розірвання Москвою Деулінського перемир'я з Польщею у вересні 1632 р. «Звичайна апатія, – пише він, – що проявлялася у шляхти скрізь, де треба було хоч дрібку матеріальних користей та трудів посвятити для добра загалу, знайшла свій вираз і тепер»¹³⁵. Цим дослідник пояснив те, що до кінця жовтня 1632 р. на сеймі жодного разу не порушувалося питання оборони країни. «Шляхта не радо згадувала, – зазначив О. Целевич, – про потребу оборони, коли вона таки виринула з часом з цілого моря неполаджених справ, то її чекала звичайна доля – стрінутися з браком грошей»¹³⁶.

Сейм усю надію поклав на новообраного короля Владислава IV і «вибір випав щасливо», вважав історик. Він характеризував його, посилаючись на П. Куліша, як «козака в душі, по привичках життя, та по жадобі війни»¹³⁷. Король збирав війська для московського походу і намагався заручитися допомогою українських козаків, яких Москва своєю контракцією хотіла «звернути проти самої Польщі»¹³⁸. Хоч відомості про якісь кроки у цьому напрямі, зауважив він, «дуже убогі». У польських джерелах про це нічого не зазначено, у московських було дещо, що вказувало на певні зносини московського уряду з коза-

---

¹³⁵ Там само. – С. 4.

¹³⁶ Там само. – С. 5.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

ками. Зокрема, восени 1632 р. прибули в Канів – тодішню резиденцію гетьмана Петрижицького-Кулаги московські послы, котрі привезли листи, які було зачитано на козацькій раді. Їхній зміст невідомий, але очевидно, припустив історик, у них містились якісь обіцянки козакам, щоби вони пристали на пропозиції царя. Він навів факти, коли запорозькі козаки вже допомагали московському війську в боротьбі з татарами у травні 1633 р. Однак зауважив, «приєднавши собі кілька ватаг Запорожців, Москва не змогла повздержати козаків від участі в польській кампанії»¹³⁹.

О. Целевич звертав увагу на звістки про першу зустріч козацьких представників з королем на коронаційному сеймі. Щоправда, зазначив він, детальна інформація про неї не збереглася, але відомо, що король дуже прихильно розмовляв «з козацькими висланниками та позволив козакам рабувати Московщину»¹⁴⁰.

Дослідник докладно описав військовий похід польсько-козацької армії, відтворив спроби здобути Стародуб (квітень 1633 р.), облогу Путивля (травень 1633 р.) загонами на чолі з кн. Яремою Вишневецьким. Щодо участі козаків у тих подіях, він пише про діяльність «одного з найвизначніших козацьких ватажків – Яцька Острянина, котрий здобув Білгород (22 липня 1633 р.), а перед тим захопив Валуйки»¹⁴¹.

Під кінець літа 1633 р. стався напад турецького війська на Польщу. Воеводи Казановський, Жолкевський і Вишневецький повернулися з військом додому. Цим вичерпувалися відомості, зауважив історик, про діяльність козаків, «що в службі у польського правительства воюва-

---

¹³⁹ Там само. – С. 6.

¹⁴⁰ Там само. – С. 5.

¹⁴¹ Там само. – С. 11.

ли полудневе пограниччє Московської держави, коло городів Путивля, Сівська, Курська»¹⁴².

Отож він перейшов до перегляду участі козаків у боях в околицях Смоленська, Дорогобужа, Вязми та Калуги. 18 вересня 1633 р. основна козацька армія підійшла до королівського табору під Смоленськом. Більшість тогочасних джерел, наголосив О. Целевич, присвятили «сьому фактови симпатичні згадки». Він навів, зокрема, свідчення з щоденника пруського посла Вайнбера: «Се не молоді, хоробрі люде на добрих конях, кождий з довгою стрільбою; мають з собою 10 пальних гармат і бажають з цілого серця боротьби»¹⁴³. В означенні їхньої чисельності, стверджував історик, джерела дуже суперечать одне одному, подаючи від 12 тисяч до 15 тисяч (тоді як король мав усього 9 тисяч).

На думку О. Целевича, дивним було те, що у щоденниках та інших тогочасних документах не згадане прізвище козацького гетьмана, що стояв на чолі війська. С. Соловйов, а за ним Д. Яворницький, називають його Гирею Каневцем. Заперечуючи це, О. Целевич висловив здогад, що «найправдоподібніше був гетьманом Тиміш Орендаренко»¹⁴⁴. Подальші дослідження, зокрема М. Грушевського, підтвердили його гіпотезу¹⁴⁵. «З сим іменем, – пише дослідник, ми стрічались вже поперед, але його особа губиться за весь час побуту під Смоленськом, а виринає доперва в околицях Вязми і Дорогобужа. Козацький гетьман починає самостійну діяльність в областях за річкою Угрою»¹⁴⁶. Лишаючи поза увагою особу козацького провідника, зазначив він, джерела подають натомість більше

---

¹⁴² Там само. – С. 13.

¹⁴³ Там само. – С. 17–18.

¹⁴⁴ Там само. – С. 19.

¹⁴⁵ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. VIII. – Київ, 1995. – С. 202, 206.

¹⁴⁶ Целевич О. Участь українських козаків в Смоленській війні 1632–1634 рр. – С. 22–23.

звісток про самих козаків, що «своїм бойовим ентузіазмом перейшли суперників». Історик детально описав бої в обороні Смоленська, штурм Калуги тощо. Характеризуючи військову діяльність козаків, він навів тогочасні свідчення, в яких занотовано, що «запорожці огнем і мечем знищили край, несучи пожежу аж під саму столицю»¹⁴⁷.

Завершив свою розвідку дослідник підписанням між Москвою і Польщею Поляновського миру (14 червня 1634 року). Він особливо зазначив його «дев'яту точку», яка вноرمовувала повернення польсько-козацького війська з території Московської держави. «Польські, литовські та козацькі війська покинуть зараз московську землю. У повороті не будуть палити села, ані убивати, ані красти та рабувати. За се московським підданам не вільно їх напаснувати, але противно поводитись з ними приязно»¹⁴⁸.

У додатках до своєї студії О. Целевич умістив збірку документів, зауваживши, що її публікацією зовсім не вичерпано «сирого матеріалу для образу сеї кампанії», і водночас висловив сподівання, що «сим доложить цеголку до висвітлення козацьких заслуг у польсько-козацькій війні з років 1633–1634»¹⁴⁹.

Хмельниччина

Хмельниччині, як кульмінаційному моменту в історії україно-польських відносин, учні М. Грушевського приділили особливу увагу, присвятивши їй дослідженню декілька ґрунтовних праць. З-поміж них вирізняються студії С. Томашівського, які характеризуються не тільки широкою джерельною базою, а й свіжою інтерпретацією історичних документів.

---

¹⁴⁷ Там само. – С. 27.

¹⁴⁸ Там само. – С. 28–72.

¹⁴⁹ Там само. – С. 3.

Як вступ до своєї збірки документів¹⁵⁰ С. Томашівський подав цікаве історичне дослідження про галицько-руські сейми 1648 р.¹⁵¹. Мета цих шляхетських зібрань, які відбулися в усіх землях Галичини протягом червня 1648 р., на думку дослідника, була двоюка: вибори послів на конвокаційний сейм і потреби оборони краю від козацьких військ. Історик зауважив, що «найскоріше зібралася на соймик шляхта Львівської землі. Тут взято під розвагу спершу потребу оборони краю, полишаючи на потім справу вибору послів. Львівська земля уважала за потрібне зложити земський загін, що мав складатися з 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти»¹⁵². 12 червня 1648 р. відбувся сейм шляхти Белзької землі, який постановив набрати 100 гусарів і 300 козаків. 17 червня 1648 р. сейм Галицької землі з Коломийським і Тереховлянським повітом визнав необхідність у 100 гусарів, 300 козаків і 100 піхоти. Найпізніше зібралася шляхта двох останніх земель Руського воєводства: Сяноцької і Перемиської, тому що найменше відчувала загрозу нападу. 25 червня 1648 року вона постановила набрати 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти. Таким чином, протягом одного місяця галицька шляхта зробила певні підготовчі заходи до наступу війська Б. Хмельницького.

На сеймах звернено особливу увагу, зазначив С. Томашівський, на внутрішню небезпеку, оскільки «потрібно остерігатися і власних підданих, котрих козацькі бунтівники підбивають до ворохобні»¹⁵³. Цікавою була ухвала з цього приводу Галицького сейму, щоби ратники

---

¹⁵⁰ Жерела до історії України-Руси. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Львів, 1898. – Т. IV. – 411 с.

¹⁵¹ Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. IV. – С. 1–36.

¹⁵² Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків ... – С. 20.

¹⁵³ Там само. – С. 9.

залучали під хоругву лише «добру шляхту», і «не брали ніяких чужесторонців», особливо русинів. «Небезпечним Русином є не так той, – наголошувала його постанова, – що визнає православну віру, як сей, що почуває себе ним»¹⁵⁴.

С. Томашівський переконаний, що «шляхта ясно усвідомлювала своє становище, але не зовсім розуміла вагу загрози. Цілу козацьку хуртовину уважає вона за щось чуже, немов би ворог з якоїсь іншої держави вступив у границі посіlostей, а невдоволення селян і взагалі русинів – це руська натура»¹⁵⁵.

Потреба війська вимагала значних коштів, і на всіх сеймах ухвалено видатки на нього, але, як підмітив С. Томашівський, весь тягар було покладено, як завжди, на плечі селянства і міщанства. «Ці верстви в Галичині руські, – пише дослідник, – тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом ці елементи мали кувати самі на себе ланцюги, що мали б сковати їх симпатії до Хмельницького»¹⁵⁶. С. Томашівський навів підрахунки витрат на військо: в Галицькій землі – 20 тисяч злотих за 3 місяці, у Львівській – 20 тисяч злотих, у Перемиській – 40 тисяч злотих, у Белзькій – 36 тисяч злотих і в Сяноцькій – 10 тисяч злотих. Необхідні податки було стягнуто в короткий час, і це ще більше загостило «вороже становище нижчих суспільних верств». Судові книги, зазначив історик, переповнені скаргами на здириства військових хоругв, що переходили краєм. Врешті, щоб хоч якось заспокоїти українське населення, на сеймах намагалися врегулювати релігійні відносини, «аби грецька віра була заспокоєна в своїх правах і претензіях»¹⁵⁷. С. Томашівський вважав, що це «була спроба легко замилити їм очі, аби вони не перейшли

---

¹⁵⁴ Там само. – С. 10.

¹⁵⁵ Там само. – С. 12.

¹⁵⁶ Там само. – С. 1.

¹⁵⁷ Там само. – С. 19.

на сторону Хмельницького, що боронив православну віру»¹⁵⁸. Після того як війська Хмельницького покинули Галичину, шляхта зразу ж на своїх сеймах (15 грудня 1648 р.) прийняла ухвалу, щоб справи бунтівників-православних трактовано в судах без відклику на апеляції.

На основі опрацювання віднайденого у бібліотеці львівського Оссоленіуму рукописного кодексу (217 аркушів) райці Львова Самуїла Казимира Кушевича¹⁵⁹, С. Томашівський підготував дуже цікаве дослідження з історії облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницьким¹⁶⁰. Згодом, у 1913 р. у серії «Жерела до історії України-Руси» він видав рукопис Кушевича мовами оригіналу (латинською та польською), водночас із трьома записками латинських монастирів (єзуїтського, францисканського та домініканського) середини XVII ст.¹⁶¹

Дослідник ґрунтовно проаналізував політичний, національний і релігійний образ міщанського стану, розглянувши його на тлі загального становища тодішнього Львова. Історик вважав, що до середини XVII ст. Львів прийшов уже в своєму занепаді, який був зумовлений цілою низкою причин. «Значення і зріст міст взагалі, так само і польських, до XVIII ст. залежали головно від

---

¹⁵⁸ Там само. – С. 20.

¹⁵⁹ Історик надав йому цікаву характеристику: «Його мова латинська дуже гарна. Він ознайомлений широко з всесвітньою історією [...]. При нагоді при описі подій козацької війни наводить приклади з історії римської, польської, німецької, французької. Він глибоко релігійна людина, але не до пересади, твердий католик, але не фанатик», див: Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 7.

¹⁶⁰ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця Львівський і його записна книжка. – С. 1–24.

¹⁶¹ Жерела з історії України-Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1913. – Т. VI. – 244 с.

розвитку торгівлі і промислу, що було монополем міським, – пише С. Томашівський, – а гарантією розвитку торгівлі і промислу, а за тим і добробуту міщанства єсть городська самоуправа. Без автономії, без імунитетів неможливий був більший зріст міста серед феодалного і чисто шляхетського устрою державного. Такою гарантією для міст в Польщі було право магдебурзьке»¹⁶².

Автор проаналізував організацію міського уряду на підставі записок одного з його чільних представників – райці С. Кушевича, вказав на переваги та недоліки. Найважливішим недоліком, на його думку, було те, що основна маса міщан була відсторонена від управи містом, яка «стала тільки аристократичною». Розглядаючи негаразди внутрішнього життя, С. Томашівський акцентував особливу увагу на відносинах «народово-релігійних». «Нетерпимість релігійна, – пише історик, – розбивала мешканців Львова на ворожі табори: католиків, русинів, вірмен, а боротьба межи ними від часу приходу єзуїтів (1591 р.) значно загострилася»¹⁶³. До цього варто додати, вважав дослідник, і тодішнє становище євреїв: «Мало-помалу жида, хоч нібито обмежені в правах, одначе на основі надзвичайно корисних привілеїв з 1264 р. і 1368 р. беруть в свої руки торгівлю і ремесло. Витискують християн»¹⁶⁴.

Неправильно думати, зазначив С. Томашівський, що в середині XVII ст. Львів «не має вже ні сліду давньої величі і давнього значіння. Він ще визначався і силою, і рухом торговельним, і освітою своїх міщан. Організація міська, хоча і з хибами, була доволі ще міцна. Війна козацька під керівництвом Хмельницького була, може, най-

---

¹⁶² Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця Львівський і його записна книжка. – С. 3.

¹⁶³ Там само. – С. 5.

¹⁶⁴ Там само.

тяжчим тараном, що поховав славу Львова, а облога турецька з 1672 р. довершила діло»¹⁶⁵.

На підставі записів С. Кушевича, а також 23 листів, в яких описана облога Львова козацькими військами 1648 р., написаних ним у Варшаву до близької особи, яка оберталася при королівському дворі (під свіжим враженням від подій, які автор бачив «з львівської гори»), дослідник звернув увагу на те, що на початку козацького повстання львівський патриціат дививсь на нього, як на «звичайну ребелію, що дасть Бог, потопче сила воеводів». Однак у процесі його розгортання зростає тривога: «У Львові, у самій хаті, єсть ворог, що ще не підіймив руки, але вірою і почуванням ребелізантам близький. То певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»¹⁶⁶. С. Томашівський зазначив, як тонко С. Кушевич підмітив «почування і бажання тодішніх Русинів у Львові, які були поділені межи сьвященством і міщанством». Вони підтримували православних священиків у протистоянні католицизму і унії, але водночас мали також власні інтереси з міщанством, «як станом, що не мав нічого спільного ні з козацтвом, ні з селянством»¹⁶⁷.

---

¹⁶⁵ Там само. – С. 6. Згодом С. Томашівський повернувся до цієї теми в дослідженні «Погляд на стан Львівської землі (в половині XVII ст.)», зауваживши, що «для Підкарпатської України був се початок фатального упадку і зловіщої мертвоти на більш ніж дві сотні літ». За даними дослідника, «втрата людності властивої Львівської землі, доходила до 60%. Крім того, в 1649 році близько 500 місцевостей Львівської землі склали присягу, що в зв'язку з великими руйнуваннями і збитками, завданими їм в ході тієї війни, не можуть сплачувати податки», див.: Томашівський С. Погляд на стан львівської землі (в половині XVII ст.) // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1901. – Т. V. – С. L, LII.

¹⁶⁶ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка. – С. 9.

¹⁶⁷ Там само. – С. 9.

Щодо селянського руху, Кушевич не стримував себе і вживав слова «повні погорди»: «мотлох», «гультьяйство», «хлопство» тощо. «Нехай на зле вийде, – пише С. Кушевич, – сільському найнижчому зі слуг наших станови, що відкинувши послух панам і Речі Посполитій, против нас батькобійчу зброю ухопив»¹⁶⁸. І далі: «[...] Селяни перейшли границі розуму і покори, зненавидівши власть панів, жадобу свою не можучи правом, залізом і силою нагодувати постановили»¹⁶⁹. С. Томашівський зауважив, що «коли б Хмельницький займив був Львів, тим самим став би він уже фактичним паном Галицької Руси. Але, як у всіх ділах його, бачимо якусь повздержаність і ваганє, так само й в справі облоги Львова – Хмельницький як і більша часть старшини козацької мав перед очима лише інтереси козацтва, що були зовсім чужі Галицькій Русі»¹⁷⁰. Молодий історик ще не пояснив, чому Богдан Хмельницький пішов з-під Львова, так і не зайнявши його. До цього питання він повернувся в 1913 р., детально проаналізувавши ситуацію, і чітко зазначив своє бачення цієї проблеми.

Досить тверезою і раціональною виглядала думка С. Кушевича, яку навів С. Томашівський з приводу значення Львова для Польщі: «[...] Тратимо сі краї, оборону, замок найсильніший проти варварів, праве око Речі Посполитої, скарбницю, звідки гроші, головна пружина у війні, одинокий спільний торг королівства, де всякі товари привозяться зі Сходу»¹⁷¹. Історик звернув увагу на те, що за безперечні заслуги Львів було нобілітовано 1659 р., чим урівняно у правах з Краковом, Варшавою і Вільно, та допущено до прав шляхетських, до участі в елекції, дано право закупівлі земель, але автор з іронією зауважив, наче

---

¹⁶⁸ Там само. – С. 21.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. – С. 13.

¹⁷¹ Там само. – С. 21.

у насмішку Львів «дістав титул, коли саму річ стратив»¹⁷². Спираючись на записи С. Кушевича, історик описав незгоду серед уряду і шляхти та водночас звернув увагу на «відпорну силу міщан львівських» – «почуте єдності, самосвідомість і патріотизм, та великий вплив польського духовенства. Мотиви його поступування ясні: тут стали до боротьби церков православна і католицька. Львів був для католицизму пунктом опори»¹⁷³. Наголосимо, що молодому історичу вдалося на основі цікавого історичного джерела відтворити широку панораму суспільного і політичного життя Львова середини XVII ст. під час його облоги козацьким військом Б. Хмельницького.

До теми козацької війни під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі С. Томашівський звертався неодноразово, аналізуючи її різні аспекти. До 250-ї річниці визвольної війни українського народу НТШ видало ювілейний том «Записок», в якому надруковано дві його історичні розвідки. Свою студію «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» дослідник побудував на величезному архівному матеріалі, в основному судових актах та ухвалах шляхетських сеймів, віднайдених ним у Бернардинському архіві Львова і надрукованих у IV томі «Жерел до історії України-Руси». С. Томашівський чітко означив своє завдання роботи – простежити, яким «був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині» на підтримку повстання Богдана Хмельницького. Автор заявив намір «прослідити народне жите у всій глибині, сягаючи дна»¹⁷⁴.

Дослідник звернув увагу на суттєву різницю політично-суспільних обставин на Подніпров'ї і Галичині. Там маси вливаються в козацтво, а тут народні рухи, хоч і залежні від козацтва, але мають багато свого внутрішньо-

---

¹⁷² Там само. – С. 1.

¹⁷³ Там само. – С. 14.

¹⁷⁴ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 2.

го, індивідуального характеру, як у причинах і формах, так і в наслідках. На думку С. Томашівського, саме ця різниця зумовила те, що в дотеперішній історіографії Хмельниччини дослідження народних повстань у Галичині 1648 р. були майже відсутні. Зокрема, відомий історик М. Костомаров, досліджуючи національно-визвольну війну українського народу, обмежився лише зауваженням, що в Галичині перебувало численне польське військо, тому велике повстання тут стало неможливим.

Більшу частину своєї роботи С. Томашівський присвятив досить детальному розгляду народних виступів у Галичині в 1648 р. Він дослідив більшість проявів непокорі владі окремо в дев'яти районах, починаючи з Тербовлянського – з простору між ріками Збруч і Стрипа. Далі перейшов до аналізу повстань на Товмаччині, Калушчині, Долинщині аж до Дрогобича і до околиць Рогатина, Бібірки, Щирця, Миколаєва, відтак – на території біля Бродів, Соколя, Рави-Руської, Перемишля і Ярославя.

С. Томашівський вказав на деякі відмінності цих рухів у різних районах, а тоді звів їх в одну загальну картину. На підставі ретельного розгляду поодиноких проявів народного руху в Галичині історик прийшов до переконання, що «про якусь одноцільну, систематично ведену організацію цілого повстання мови нема»¹⁷⁵, тому що «на невеликім розмірно просторі Галичини бачимо до десятка значніших центрів бунту [...] ледве не друге село було осібно організоване»¹⁷⁶.

Оцінюючи характер народних рухів у Галичині 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що польська історіографія однозначно називала їх соціальними, утім, наголосив він, так вона оцінювала не лише селянські повстання, а й усю козаччину. На противагу цим твердженням С. Томашівський зазначив, що така оцінка вочевидь завузька:

---

¹⁷⁵ Там само. – С. 112.

¹⁷⁶ Там само. – С. 119.

«Народні рухи в Галичині не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні»¹⁷⁷. Цим, вважав історик, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема, французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні мотиви.

Детально вивчав і з'ясовував історик саме релігійні причини, які були тісно пов'язані з національними, а також проаналізував мотиви участі в цих рухах української шляхти. Наслідки 1648 р. для Галичини С. Томашівський розглянув у трьох аспектах – юридичному, економічному та політичному. Найважливішими, на його думку, були економічні наслідки, тому що «запанувала в Галичині страшна руїна і треба було довгого часу, щоб край двигнувся до ліпшого стану»¹⁷⁸. Політичні наслідки повстань 1648 р. С. Томашівський проаналізував на основі подальшого розвитку суспільно-політичного життя краю. Передовсім воно характеризувалося великою міграцією польських селян і міщан у Східну Галичину і, як наслідок, була досягнута значна перевага польського елемента в багатьох її місцях. Посилення асиміляції і зменшення відпорності українського населення, зневіра у власні сили і зникнення будь-якої надії на панування українців у Галичині – ось, на думку С. Томашівського, далеко не повний перелік гірких наслідків 1648 р. Щоправда, він також виділив єдиний, на його думку, позитивний результат цих рухів для Галичини – «першу прояву одної загальної української національної ідеї»¹⁷⁹.

У 1913 р. С. Томашівський підготував велику збірку документів до історії Хмельниччини в Галичині, що склала окремих том «Жерел до історії України-Руси». У

---

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. – С. 127.

¹⁷⁹ Там само. – С. 89.

ньому вчений надрукував свою чергову розвідку¹⁸⁰, присвячену походу козацьких військ у Західну Україну в 1648 р. Ця праця, на думку І. Крип'якевича, стала «найбільш помітною появою в українській історіографії про часи Хмельниччини»¹⁸¹, бо «значно посувала наперед студії над тою великою епохою»¹⁸².

С. Томашівський стверджував, що об'єктивне пізнання національно-визвольної війни українського народу значно стримувалося певним перепоном, які були наслідком односторонності джерел: «[...]Не лише чужинці, а й ми самі, – пише дослідник, – привикли дивитись на Хмельниччину, головню на її перші роки крізь скла, поставлені польськими старими і новими істориками»¹⁸³. Тож він поставив перед собою завдання зібрати якомога більше джерел до її історії, і, детально вивчивши їх, спробувати розв'язати неясності та суперечності, щоби навіть «із односторонніх свідчень витеребити зерно історичної правди чи прийти до неї близько»¹⁸⁴.

У роботі зроблено ретельний критичний огляд висновків попередніх дослідників, звернено увагу на їхні методологічні помилки. Насамперед, на думку С. Томашівського, політичний бік війни не може бути належно оцінений без огляду на її військову складову, а такого зіставлення ніхто з істориків ще не робив. Твердження про світогляд Хмельницького та козацької старшини, який начебто виробився тільки після повернення з Галичини наприкінці 1648 р. до Києва, С. Томашівський вважав у своїй основі хибним. Він розглянув події осені 1648 р. з позицій тих докорів, які висувались в історіографії проти

---

¹⁸⁰ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 1–152.

¹⁸¹ Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. II. – С. 38.

¹⁸² Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло. – 1914. – Ч. 26. – С. 2.

¹⁸³ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 2.

¹⁸⁴ Там само. – С. 2.

Хмельницького як політика і стратега («недостача рішучості», «даремне гаяння часу під Львовом» та ін.). Аналізуючи хід військової ради в Старокостянтинові, яка відбулася після Пилявецької битви, 23 вересня 1648 р., учений спростував висновки польського історика В. Коховського про те, що рішення іти на Захід було прийнято внаслідок «уступки домаганням черни» (ми вже зазначали вище, що він сам притримувався подібних поглядів у своїх ранніх студіях).

Опрацювавши весь комплекс матеріалів, С. Томашівський висунув нову гіпотезу про те, що Хмельницький повів своє військо далеко на Захід не з метою здобуття Галичини і знищення Польщі, а лише з причин суто тактичних, щоби забезпечити собі панування над Дніпром. Серед них історик виділив, зокрема, бажання Хмельницького не дати розбитим польським військами зібратися, спаралізувати їхні дії, нагнати страх на Польщу і тим зробити її податнішою на українські домагання, здобути посередній вплив на вибори нового короля і т. ін. І, звісно, одним із мотивів походу Б. Хмельницького на Захід, на думку С. Томашівського, був погляд на позицію татар. Хмельницький не хотів виставляти власні землі на татарський грабіж (учений допускав, що такі погрози з їхнього боку були), а волів повести їх далі, «де знайдеться плата за їх союз»¹⁸⁵.

Один із найкращих знавців епохи Хмельницького І. Крип'якевич згодом у своєму фундаментальному підручнику з історії України підтвердив зазначену тезу С. Томашівського про причини походу Хмельницького на Захід¹⁸⁶. Визначивши мету козацького походу і його показово демонстраційний характер, С. Томашівський ґрунтовно розглянув хід воєнної кампанії, яка дуже суперечливо трактувалася попередніми дослідниками. Торкаючись

---

¹⁸⁵ Там само. – С. 10.

¹⁸⁶ Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С. 174.

проблеми чисельності козацької армії під Львовом, учений відкинув як хибні наведені польським істориком Л. Кубалею дані, зауваживши, що означену ним кількість війська (біля півмільйона) потрібно істотно зменшити.

Причину такого перебільшення він вбачав у намаганні поляків піднести свою заслугу в обороні Львова. Дослідник вважав, що вони не зовсім розуміли характер української армії, не бачили суттєвої різниці між козаками і селянськими загонами, які «мали лише відносну мілітарну вартість»¹⁸⁷.

Історик детально охарактеризував селянські частини не лише тому, що вони творили ліве, радикальне, крило тодішньої української політики, а й тому, що вони відігравали головну роль в облозі Львова, де регулярні козацькі загони майже не брали активної участі у воєнних операціях. Дослідник по-новому, детально (день за днем) відтворив облогу українськими військами міста, спростовуючи фантазії польського автора Б. Зіморовича, який втік тоді зі Львова, а відтак описав облогу з чужих слів. Опираючись на історичні документи, С. Томашівський категорично відкинув твердження про жажливі грабування передмість і ті варварства, які польська історична традиція приписувала військам Хмельницького. Він зауважив, що гетьман заборонив робити непотрібні шкоди і під стінами Львова дав багато свідчень своєї гуманності. Історик навів дивовижний факт про те, що Хмельницький подбав, щоб обложеному місту «не хибувало води», наказавши козацьким частинам оточити долину, щоб ніхто не міг зруйнувати водогін¹⁸⁸.

Говорячи про відкуп Львова, С. Томашівський описав хід переговорів і навів листи Б. Хмельницького до магістрату. Різні цифри викупу, що траплялися у старій і новій історичній літературі та джерелах, історик пояснив

---

¹⁸⁷ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 40.

¹⁸⁸ Там само. – С. 45.

тим, що до нього була введена велика частина товару, який оцінювався неоднаково. Цікаво, що Хмельницький дещо з цінних церковних речей, даних йому як відкуп, відіслав назад до церков. С. Томашівський подав суму відкупу Львова у грошах – 220 000 злотих, що становила лише шосту частину того, що взяв з міста Я. Вишневецький на його оборону (1,5 млн злотих)¹⁸⁹.

Не обминув своєю увагою учений також проблему, пов'язану з львівськими євреями. Історик єврейської громади Львова Маєр Балабан стверджував, нібито Хмельницький, довідавшись, що пани з міста втекли, домагався видати йому всіх євреїв. С. Томашівський назвав таке твердження містифікацією¹⁹⁰, оскільки навіть поважний єврейський хроніст Ганновер ніде про це нічого не написав, не було про це жодної згадки також в інших документах. Навпаки, зазначив історик, пропозицію львівського магістрату «стягнути з жидів стільки, стільки сам зможе» Хмельницький відхилив. Дослідник звернув увагу також на те, що оборонці Львова не могли пояснити таку гуманність з боку Хмельницького і тому говорили, що лише «Боже чудо врятувало безпомічне місто».

Не маючи автентичного тексту з детальним означенням домагань Хмельницького від новообраного короля, на вибір якого, як вважав дослідник, він мав певний вплив, С. Томашівський відтворив їх з поодиноких згадок у документах та записках сучасників. Він виділив у вимогах Хмельницького чотири принципові пункти: 1) загальна амністія; 2) повернення давніх вольностей і збільшення реєстру; 3) заборона польському війську переступати за річку Случ; 4) скасування релігійної унії і повернення всіх православних православній церкві¹⁹¹.

---

¹⁸⁹ Там само. – С. 63.

¹⁹⁰ Там само. – С. 127.

¹⁹¹ Там само. – С. 99.

Молодий учений звернув увагу на те, що у другому і третьому пунктах виразно висловлена ідея основного перевороту в політичних відносинах Польщі і України: ідея «державно-правової окремішності козацької території», яка становила більш ніж половину українських земель. С. Томашівський зробив висновок, що національно-політична свідомість Хмельницького вже чітко визначилася під мурами Львова, а не після його повернення до Києва, як стверджували попередні історики. Таким чином, на думку дослідника, до своїх воєнних успіхів гетьман додав великий дипломатичний успіх. Цікаво, що Хмельницький не надавав великої ваги конкретним відповідям короля на свої домагання, бо і без того, вважав історик, мав достатній моральний успіх своєї політики, і тому козацьке війсьсько, не чекаючи відповіді з Варшави, повернуло додому, в Україну¹⁹².

Праця С. Томашівського хронологічно охопила лише два місяці визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, але навіть у такій обмеженій у часі темі автору вдалося досягти серйозних теоретичних висновків, які відкривали нові горизонти для наступних історичних досліджень. Автор зміг дати не тільки поверховий огляд подій, а й вникнув у суть історичних процесів, зробив багато важливих заміток про структуру Хмельниччини і провідні напрями тодішньої політики українського гетьмана. Цілу низку висновків, зроблених С. Томашівським на основі опрацьованого джерельного матеріалу, по-новому висвітлювали політику Б. Хмельницького під час походу в Галичину у 1648 р. і були цінним внеском ученого у випрацювання цієї проблеми українською історіографією.

Цікава розвідка про перебіг боротьби за польський престол після смерті короля Володислава IV та про ставлення Б. Хмельницького до передвиборчих справ у Польщі, вийшла з під пера учня М. Грушевського М. Кор-

---

¹⁹² Там само. – С. 109.

дуби¹⁹³. Вона була надрукована як вступна стаття до зібраної ним великої збірки документів¹⁹⁴. У цій праці дослідник зробив детальний огляд міжнародного становища і дипломатичних зусиль різних зацікавлених європейських держав після смерті польського короля Владислава IV. М. Кордуба детально проаналізував табори прихильників обидвох головних претендентів на корону Яна Казимира і Карла Фердинанда – братів померлого короля. На основі вивчення листів вельмож і сенаторів він змалював образ «партійних» угруповань, подав загальну картину розташування сил в останніх тижнях перед елекційним сеймом. Історик звернув увагу також на третю кандидатуру – семигородського князя Юрія II Ракоці. Він навів документ, який містить першу згадку про нього як претендента на польський престол – це звіт посла брандербурзького електора Говербека від 24 червня 1648 р.¹⁹⁵ У зв'язку з тим, що справа про третю кандидатуру в історіографії була ще мало досліджена, а вона, на його думку, в тогочасних польсько-українських стосунках відіграла немаловажну роль, М. Кордуба розглянув її досить детально.

Найбільш цінним у дослідженні М. Кордуби був його ґрунтовний аналіз ставлення Б. Хмельницького до передвиборних справ у Польщі. «Вість про смерть короля, – пише вчений, – розв'язала руки гетьманові, бо тепер міг безпечно голосити сьвітові, що його затії звертаються виключно проти шляхти, а не проти короля»¹⁹⁶. Дослідник

---

¹⁹³ Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV (Акти до Хмельниччини...) // Жерела до Історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 1–60.

¹⁹⁴ Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – 547 с.

¹⁹⁵ Кордуба М. Акти до Хмельниччини... // Жерела до Історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 255–256.

¹⁹⁶ Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV... – С. 12.

вважав, що в боротьбі за польську корону Хмельницький зайняв спочатку доволі нечітку позицію. Проте симпатії гетьмана поволі схилилися на бік, як він помилково вважав, чужого польсько-шляхетським традиціям Яна Казимира. Загальним висновком роботи історик заперечив устійнений погляд в історіографії (Костомарова, Шайнохи, Кубалі) про рішучий вплив Хмельницького на результат елекційного сейму. Молодий вчений стверджував, що це агітатори Яна Казимира поширювали переконання, що за ним стоїть український гетьман і тому лише він зможе заспокоїти козаків. Однак навіть ця запізніла підтримка кандидатури Яна Казимира, на думку М. Кордуби, не була широю¹⁹⁷. Хмельницький надто добре знав устрій польської держави, щоб усю надію покладати на обіцянки нововибраного короля. Саме цим, вважав історик, були зумовлені переговори Хмельницького з семигородським князем (посли від Юрія II Ракоці прибули до козацького табору під Львовом), в результаті яких гетьман заручився новим союзником на випадок продовження війни.

Руїна Гетьманицини

Відносинам гетьмана Івана Виговського з Польщею від смерті Б. Хмельницького до укладання Гадяцького трактату присвячено дослідження Дениса Коренця¹⁹⁸. Молодий історик ретельно опрацював доступний джерельний матеріал, зокрема послання короля Яна Казимира до свого посла С. Бенювського, а також реляції посла королеві про справи в Україні і його переговори з козаками, кореспонденцію Виговського з королем, Бенювським, коронним гетьманом С. Потоцьким, канцлером Пражмовським, архієпископом гнєзненським Лещинським та інші документи.

---

¹⁹⁷ Там само. – С. 59.

¹⁹⁸ Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

Д. Коренець розпочинає свою розвідку з обрання І. Виговського гетьманом і зауважує, що, потребуючи заспокоєння ситуації та утвердження при владі, він одразу після обрання уклав з Польщею тимчасову угоду. Згідно з нею, козаки зобов'язувалися не виходити поза Случ, а поляки – поза Горинь. Територія між цим річками мала бути нейтральною. Історик проаналізував причини, які спонукали Польщу домовлятися з козаками. Зазначив, що боротьба Б. Хмельницького «привела частину Польщі до цілковитої Руїни». Активізувалися інші її вороги (Москва, Швеція, Семигород), і вона «з початком 1657 р. майже ціла була в чужих руках». Це зумовлювало пошук порозуміння з козаками «тим більше, що з їх приєднанням могли вернутися до Польщі українські землі прилучені Хмельницьким до Москви»¹⁹⁹. Дослідник простежив перші спроби польського уряду розпочати переговори, зазначивши, що в березні 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беньовський, який привіз від короля «пробачення провин і візване до підданства». Другий приїзд С. Беньовського збігся з похоронами українського гетьмана. Опісля він провів переговори з І. Виговським, але, зауважує Д. Коренець, перебіг їх невідомий, бо велись вони усно. Формальним результатом були домовленості «здержуватися від ворожих кроків» і не виходити поза означені річками Случ і Горинь узгоджені кордони.

Дослідник заперечив усталений в історіографії погляд, що Виговський, щойно обійнявши гетьманський уряд, «рішився на злуку з Польщею». Він стверджував, що мета посольства Беньовського і його результати «були відомі Москві, бо сам Виговський про се її повідомив». Він намагався показати Москві, – пише історик, – «як гарячо Польща бажає злуки з Україною і хотів zarazом приєднати собі прихильність її доказами своєї вірності цареві [...], бо він ще не був затверджений Москвою на

---

¹⁹⁹ Там само. – С. 1.

уряді гетьманським»²⁰⁰. Це доводить, переконаний Д. Коренець, «як ще далеко було у Виговського до рішучої постанови злуки з Польщею»²⁰¹. Його політику історик назвав продовженням політики союзів Хмельницького, якої він, з огляду на своє непевне внутрішнє становище, «більш як попередник потребував».

Дослідник намагався з'ясувати, що спричинило таку зміну політичних планів Виговського – його перехід на бік Польщі. На думку вченого, причини цього треба шукати у внутрішніх справах України та в її відносинах з Москвою. Він звернув увагу на те, що від самого початку свого гетьманування Виговський зіштовхнувся з опозицією, джерелом якої були «низші верстви козацтва». «В тім часі, – пише історик, – починається сильно проявлятися антагонізм між старшиною козацькою, яка хотіла зайняти на Україні привілейоване становище і використати свої уряди для приватних користей, а се викликували в масі народа недовіре до неї»²⁰². Репрезентантом «невдоволених і покривджених» було Запорожжя, яке мало власні причини для виступів проти старшини. Тепер, зазначив Д. Коренець, коли на перше місце вийшло козацтво осіле і влада була в руках городского козацтва, Запорожжя поступово зійшло на другий план. Учений зауважив, що зазначені суперечності визріли ще за гетьманування Хмельницького, «але його незвичайна повага між народом здержувала вибух»²⁰³. Після смерті Б. Хмельницького невдоволення переросло в бунт Запорожжя. «Фермент ріс далі, – пише історик, – і стававсь щораз страшнішим, особливо, коли до руху проти Виговського прилучився і небавом

---

²⁰⁰ Там само. – С. 4.

²⁰¹ Там само. – С. 5.

²⁰² Там само. – С. 10.

²⁰³ Там само.

став на його чолі один із найважливіших старшин Мартин Пушкар, полковник полтавський»²⁰⁴.

Противники Виговського звернулися до Москви з «обжалуванням» його вибору гетьманом і вимагали нових виборів. Виговський розумів, що не може розраховувати на прихильність Москви і що фактично полишений власним силам. Саме це, переконаний Д. Коренець, змусило його шукати собі підтримку в іншому місці. Каталізатором подій, на думку вченого, стала справа московських воєвод. «Москва від першої хвилини злуки України за неї дбала, щоб зміцнити залежність України»²⁰⁵, – наголосив історик. На початку 1658 р. посланець російського царя Хитрово повідомив Виговського, що воєводи будуть розміщені в більших містах для оборони України від ворогів. Дослідник зауважив, що український гетьман ще не міг відкрито противитися царській волі, «представлений як ласка». Тому намагався на певний час відкласти визначення цих міст «до особистого порозуміння з царем в Москві, куди обіцяв приїхати по заспокоєнню України». Однак годі повірити, вважав Д. Коренець, щоб він справді мав намір погодитися на розміщення воєвод, знаючи «як се робило дуже залежними становище України і її гетьмана»²⁰⁶. З іншого боку, Виговський усвідомлював, що Москва не відступить. Усе це, переконаний дослідник, зближувало його з Польщею.

Остаточні аргументи на користь цього автор знову відшукав у внутрішньому становищі України та її відносинах з Московією. Виговський, не діставши від царя допомоги проти ворожого йому руху, очолюваного М. Пушкарем, при підтримці татар у травні–червні 1658 р. розбив своїх

---

²⁰⁴ Там само. – С. 11. Зауважимо, що в наступній розвідці Д. Коренця повстання М. Пушкаря буде предметом спеціального дослідження.

²⁰⁵ Там само. – С. 12.

²⁰⁶ Там само.

ворогів під Полтавою і тепер, зазначив Д. Коренець, боявся «пімсти Москви». Ось чому він, вважав історик, «гарячо дбав про те, щоб завершити переговори з Польщею». «З кінцем серпня, – пише дослідник, – бачимо Беньовського в таборі Виговського на Липовій Долині під Гадячем, де по кількоденнім побуті остаточно справу погоджено»²⁰⁷. Щоправда, зауважив він, було укладено мабуть лише «загальні рами угоди», про спеціальні пункти переговори ще тривали і треба було «багато дипломатичної зручності, щоб противности полагодити»²⁰⁸.

Історик навів текст Гадяцької угоди і зазначив, що на сеймі у Варшаві 10 червня 1659 р. король Ян Казимир «в імені своїм і своїх наступників, в присутності сенату, посольської палати і козацької делегації зложив присягу, що вірно і точно доховає точок гадяцької умови»²⁰⁹. Однак, наголосив Д. Коренець, Польща не надала Виговському необхідної допомоги, і він не зміг втриматися проти Москви та ворожого йому руху, який за її підтримки знову «віджив». «Сама умова, – стверджував історик, – не могла йому придбати серед української маси прихильників, бо у неї була від віків закорінена ворожнеча і недовіре до Польщі [...]. Умова подбала головно про інтерес незначної частини українського народу, полишаючи знов масу її давнім злидням»²¹⁰. Це і були, на його думку, головні причини неуспіху договору з Польщею.

Підсумовуючи, зазначимо, що ретельне опрацювання джерельного й історіографічного матеріалу дало

---

²⁰⁷ Там само. – С. 17.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само. – С. 20. Зазначимо, що Д. Коренець не звернув увагу на те, що на сеймі було ратифіковано Гадяцький договір у значно урізаному, не на користь України, вигляді. На цьому будуть наголошувати наступні дослідники. Щоправда, слід зауважити, що сам Гадяцький договір не був предметом його спеціального дослідження.

²¹⁰ Там само. – С. 20.

змогу Д. Коренцю проаналізувати основні мотиви, якими керувалися Виговський і Польща у відносинах між собою, причини укладання договору в Гадячі, а також пояснити генезу «того важного в нашій історії акту»²¹¹. Його висновки загалом підтвердив у ході подальшого поглибленого опрацювання проблеми інший учень М. Грушевського – Василь Герасимчук.

Певним підсумком дослідження головних аспектів складної і суперечливої політики І. Виговського стала спеціальна студія В. Герасимчука «Виговщина і Гадяцький трактат», написана на основі ретельного опрацювання історичних джерел з архівів Кракова, Варшави і Петербурга²¹². У ній представлена широка панорама подій, пов'язаних з генезою та укладанням Гадяцької угоди 1658 р., яка відтворена в контексті розвитку польсько-українських відносин протягом майже тисячолітньої історії²¹³. Історик зробив цікавий синтетичний огляд цих складних взаємовідносин, намагаючись вникнути в глибинну суть процесів як в Україні, так і в Польщі. Насамперед поставив конкретне дослідницьке запитання: «Що дало спільне проживане цих двох народів під ненормальними умовами?». Він переконаний: «Хіба се, що звичайно дає неволя, себто зміну суспільного положення, понижене етичного світогляду у обох народів та зміну деяких черт психічної природи»²¹⁴.

На думку В. Герасимчука, неволя витворила в характері нашого народу перевагу пасивності та почуття меншовартості. Він різко розкритикував уславлену польською історіографією «ягелонську концепцію». Передов-

---

²¹¹ Там само. – С. 1.

²¹² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–34; Т. LXXXVIII. – С. 23–50; Т. LXXXIX. – С. 46–90.

²¹³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–18.

²¹⁴ Там само. – С. 6.

сім дослідник заперечив їхню оцінку Люблінської унії як «пам'ятника добровольної злуки і згоди», наголосивши, що «коли взяти всі користи, що їх витворила дальша консеквенція унії, то вони в половині не нагороджують заповідяних кривд»²¹⁵. Він вважав, що поневолення України-Руси було переведенням в «конкретні форми» ідеї короля Казимира Великого – уступаючи німцям на заході власні землі, самим просуватися на схід. Історик стверджував, що цей польський «Drang nach Osten» «видав фатальні овочи»²¹⁶. Висновок В. Герасимчука категоричний: «Побідний меч Казимира був тільки ризикалом на гріб Польщі. Та се очевидно, вплив мас народу на великі чужі території для кар'єри урядничої, військової і для земельного набутку, був занадто великим викладанем – експанзією державного організму, щоб його можна було переболіти без свого знесення і без наслідків на будуче»²¹⁷.

Аналізуючи наслідки просування поляків на українські землі, дослідник зауважив різке порушення рівноваги суспільних верств на користь «великих лятифундаторів». На його думку, саме «Пястівська Польща через се була сильною, що не дозволяла одній суспільній класі брати другу під ноги», а вмiла тримати рівномірну еволюцію як міста, так і села²¹⁸. Згодом, констатував В. Герасимчук, віддано перевагу «панському плугу», так добре звеличеному польськими істориками. Він не погодився з їхньою тезою про те, що «плуг плянтатора» приніс цивілізацію, і наголосив, що «сей ославлений плуг підбив велику ідею державної будучности Польщі під грубий короткозорий матеріалізм одної земельної верстви»²¹⁹.

---

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. – С. 7.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само. Можемо зауважити вплив на В. Герасимчука в цьому питанні одного з напрямів «краківської школи» в польській історіографії, зокрема, цю тезу відстоював Юзеф Шуйський.

Дослідник простежив експансію Польщі на українські землі від часу «розбишацького наїзду» Казимира Великого на Галичину в 1340 р. Він наголосив, що з упадком державності на Русі «нарід, що вмів давніше свому житю надавати у всіх сферах гарні своєрідні форми», під Польщею не тільки втрачав свою індивідуальність, але «затрачував чим раз сильнійше і свою лучність з минувшиною і забував політично-національний програм»²²⁰.

Історик розглянув всі значніші повстання проти Польщі, починаючи з виступу Мухи в 1490 р. та М. Глинського в 1506 р. і завершуючи козацькими повстаннями кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Він стверджував, що вони носили лише «знамена протесту поведеного доривочно, в малих розмірах і малим числом»²²¹. Проте для нього вони були переконливим доказом того, як сильно наш народ був «одертий з державно-політичних почувань»²²².

В. Герасимчук звернув увагу також на релігійне життя, зокрема, розглянув Брестську церковну унію 1596 р., через яку «дістало народне терпінє свого кінця». Не випав з його поля зору також геополітичний чинник, зокрема постійні напади кримських татар на українські землі. Оцінюючи їхні трагічні наслідки, дослідник емоційно зазначив, що «сей вампір безнастанними набігами великі жертви забирав нашій землі і з анемічного її організму висисав до решти кров»²²³. В. Герасимчук підкреслив надзвичайну заслугу козаччини, яка забезпечила українським землям оборону «перед татарською руїною» і дала можливість «знесиленій Україні набрати більшої відпорности»²²⁴.

---

²²⁰ Там само. – С. 8.

²²¹ Там само. – С. 9.

²²² Там само.

²²³ Там само. – С. 10.

²²⁴ Там само.

Багато місця в роботі історик відвів аналізу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького²²⁵, яка «дала нову основу для іншого політичного укладу на північному сході Європи»²²⁶. Він високо оцінив значення перших універсалів Хмельницького, у котрих було заявлено глибоке розуміння кривд народу. Дослідник відзначив неабиякий хист гетьмана, котрий зумів повести за собою весь народ, який не тільки повірив у його «велике посланництво», але і віддав «на жертвенник нового порядку всю фізичну силу, майно і кров своїх дітей»²²⁷. Водночас, він загалом дуже критично оцінив подальші дії Б. Хмельницького, який, на його переконання, «не використав як слід своїх славних побід» (перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями – Авт.) і дав своїй програмі «мізерну сатисфакцію»²²⁸. На жаль, ці перемоги, констатував В. Герасимчук, були тільки прелюдією десятилітньої кривавої боротьби «за свободу і емансипацію України»²²⁹.

Незважаючи на всі успіхи початкового етапу війни, зазначив історик, «Хмельниччина своєї мети, себто автономії України не досягнула, хоч уживала всіх сил»²³⁰. Характеризуючи Б. Хмельницького і його програму, В. Герасимчук зробив досить суперечливі висновки. З одного боку, він говорить про гетьмана як про вождя, який «не піднявся до сповнення всеукраїнських національних ідеа-

---

²²⁵ Там само. – С. 10-18.

²²⁶ Там само. – С. 10.

²²⁷ Там само. – С. 11.

²²⁸ Там само. Сучасні дослідники відзначають, що В. Герасимчук залишився чи не єдиним, хто в українській історіографії цілком сприйняв критичні оцінки М. Грушевського щодо політичної діяльності та особи Б. Хмельницького. Див.: Федорук Я. О. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. – Київ, 1999. – Т. 6/7. – С. 535.

²²⁹ Там само. – С. 13.

²³⁰ Там само. – С. 14.

лів, не перевів соціального визволення всієї маси українського народу і українсько-польського питання не розв'язав»²³¹. Учений закидав Б. Хмельницькому консерватизм у поглядах і особливо в тому, що він «ніколи не оперся на народі»²³². Ба більше, звинувачує Б. Хмельницького в тому, що він не спромігся «відновити удільну руську державу», хоча такі можливості, на думку історика, були. В. Герасимчук висловив припущення («здається не відібемося зовсім від правди»), що Україна могла здобути самостійність, якщо б гетьман наважився на відкритий союз зі шведським королем Карлом X Густавом, а не «крутив і лявірував», але він не пішов, коли було потрібно, на допомогу шведам, чим і погубив усю справу²³³.

З іншого боку, В. Герасимчук, дав чудову характеристику Б. Хмельницькому, наголосивши, що «з домовиною славного гетьмана згасла на віки зірда щастя козацького війська [...], з небіжчиком сходила до темного гробу і свобода козацької України»²³⁴. Як бачимо, тут виявилася апіорність історика, яка привела його до слабо вмотивованих, іноді суперечливих висновків. Це стало також причиною дещо завищеної ним оцінки І. Виговського та його політики.

Перейшовши до основної частини свого дослідження, історик спершу проаналізував надзвичайно важкий стан тогочасної України після десятиліття кривавої війни. Він не пошкодував темної фарби для відтворення того трагічного образу. «Україна, – пише В. Герасимчук, – укрилась туманом смутку і передчутем незнаного горя в будничині, а шалений дотеперішній гурган домової міжусо-

---

²³¹ Там само. – С. 12.

²³² Там само. – С. 18. М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» посилається на думку В. Герасимчука про консерватизм Б. Хмельницького. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. IX. – Кн. 2. – Київ, 1997. – С. 1496–1497.

²³³ Там само. – С. 18.

²³⁴ Там само.

биці, підсичуваний якоюсь невичерпною демонічною силою безпощадної мести, не клав кінця сліпому злу, а далі ще зрошував землю невинною кров'ю і засівав українські простори трупами»²³⁵.

Дослідник знову наголосив на нерозв'язному соціальному питанні та на складності соціальних процесів в Україні в добу Руїни. Він зауважив, що легше було козачині скинути з себе польське ярмо, як «позбутися набутих в польській школі привичок і клясово-економічних вигід». Виконання цього принципового для державних діячів завдання було завжди тим «Сізіфовим каменем, який все котили, а ніколи не викотили до кульмінацій гори»²³⁶. Дослідник переконаний, що кожний безсторонній обсерватор тих часів добре знає, що «новий військово-адміністративний режим полковників та сотників» був копією давнішого польсько-шляхетського панування. Обов'язки й повинності залишились, хоч і стали легшими, стверджував історик, але «кривди були тим більш болючі», що походили від своїх «рідних гнобителів»²³⁷. В. Герасимчук звернув увагу на те, що «українська революція XVII в.» докорінно відрізнялася від революцій у Західній Європі, бо хотіла усеунути не тільки «чужу неволю», а й «перевести в своїм нутрі соціальну революцію» і тим самим «мала слабші вигляди на успіх»²³⁸.

Іншим чинником, що істотно впливав на тогочасні події, дослідник вважав відмінності між Лівобережною і

---

²³⁵ Там само. – С. 19.

²³⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII – С. 23.

²³⁷ Там само. – С. 24.

²³⁸ Там само. Тадеуш Корзон, у згадуваній рецензії критикував надмірну увагу В. Герасимчука до соціальних проблем, зазначаючи, що це не що інше, як перенесення реальних подій поч. XX ст. (насамперед аграрного питання) на історичний ґрунт XVII ст. Він пояснював це безумовним впливом М. Грушевського на молодих дослідників.

Правобережною Україною у географічному, соціально-економічному і культурному становищі. Він чітко окреслив характерні прикмети кожного з цих регіонів, зазначаючи, що Правобережжя географічно ближче до Польщі і там «защеплювалися скорійш поняття аристократичної шляхетчини». Натомість на Лівобережжі домінували погляди, «репрезентовані демократичним Запорожем [...] було далеко менше панів і неволя була там лекша»²³⁹. Унаслідок таких відмінностей, на переконання історика, виробились власні, також різні, політичні ідеали. Для Правобережної України ним було «велике князівство руське під авторитетом персональної унії з Польщею». У керманів Лівобережної України ідеал – «автономія України під протекторатом Москви»²⁴⁰.

В. Герасимчук зазначив, що Україна потребувала керманя «організаторського таланту і мудрого законодавця», який би міг забезпечити «тривалий спокій». До цього великого завдання рада в Чигирині після смерті Хмельницького покликала «головного його дорадника, канцлера» І. Виговського. У характеристиці новообраного гетьмана простежується певна глорифікація істориком героя своєї студії. В інтерпритації В. Герасимчука Виговський був «мужем надзвичайних спосібностей, здається дала йому природа всі прикмети потрібні відріжнати себе від сірої товпи, прикмети, що пхають людей в їх кар'єрі чим раз висше»²⁴¹. У порівнянні І. Виговського з Б. Хмельницьким досліднику не вдалося зберегти об'єктивність – все-таки його симпатії були на боці Виговського²⁴². Исто-

---

²³⁹ Там само. – С. 25.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 21.

²⁴² М. Грушевський відзначив цю «правдоподобну», за його словами, спробу В. Герасимчука порівняти діяння цих двох гетьманів. Покликуючись на свого учня, він до розлогої цитати з праці «Виговщина і Гадяцький трактат» ще додав, що «Вигов-

рик відзначив у нього «брак сего великого егоїзму Хмельницького», а також те, що він не такий безоглядний і не такий пристрасний, як «його великий попередник». І ще, на думку вченого, більша холодність виглядала з його психічних рис, яка показувала, що «се чоловік докладно обмисленого пляну, представник реальної політики»²⁴³. В. Герасимчук вбачав у ньому «далеко виразніше зазначену тенденцію сформуванню ясно провідну думку козащини» і називав його «свідомим українським автономістом»²⁴⁴.

Дослідник поставив закономірне запитання для роздумів: «Чому обопільний вплив тих двох людей і світоглядів не видав корисних овочів?»²⁴⁵. В. Герасимчук справедливо стверджував, що простий народ більше любив Б. Хмельницького і він «зістався в піснях у нього популярним автократом-демагогом»²⁴⁶. Тоді як Виговський постійної популярності у народу не мав ніколи. Історик пояснював це тим, що «простий нарід, який своєю вузькою суб'єктивністю чинить не раз кривди навіть власним добродіям, не пізнавав його [Виговського] діяльність»²⁴⁷.

З наукового погляду однією з найцінніших частин дослідження В. Герасимчука є його аналіз «автономічно-політичної» програми І. Виговського. Особливо цікавим є наведений і чи не вперше всебічно опрацьований істориком «зачіпно-відпорний» договір між українським гетьманом І. Виговським і шведським королем Карлом X Густа-

---

ський був політик-європеєць, тим часом як Богдан стихійна сила більш євразійського характеру». Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. IX. – Кн. 2. – Київ, 1997. – С. 1497.

²⁴³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 24.

²⁴⁴ Там само. – С. 25.

²⁴⁵ Там само. – С. 24.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само.

вом від 6 жовтня 1657 р. Цей договір, наголосив дослідник, «кидав сильні промені світла на сьмилівість поглядів в тодішніх політиків, яким не раз історики закидають незрілість і вузькоглядність»²⁴⁸. Найбільшу увагу історик акцентував на другому пункті договору, за яким «король шведський має признати запорожське військо разом з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий нарід і має перед всіма ворогами боронити його свободи і прерогатив»²⁴⁹. В. Герасимчук слушно оцінив цей договір як намагання українських автономістів «утворити в крузі великих народів нову рівнорядку – могутчу державу»²⁵⁰.

Історик глибоко проаналізував умови та обставини, які завадили І. Виговському втілити в життя свій «державно-автономічний» план. «Нещасте домової революції, – пише В. Герасимчук, – висунутої на Лівобережжю московфільською партією, перекупленою і здеморалізованою благочестивим сусідом, були тим чорним лихом, яке впхнуло Україну у вир домової війни, даючи сьому періодові по всі часи характеристичну назву – руїна»²⁵¹. Отож, на його переконання, бунт Запорожжя та Пушкаря остаточно зруйнували плани Виговського. Ставлення дослідника до Запорожжя дуже критичне. Він вважав, що славне колись демократичне Запорожжя «огнище козаччини – волі, забороло руськості і православної віри», тепер перетворилося на «гніздо всякої шумовини і невдоволених»²⁵². «Січ сходить вповні, – зазначив дослідник, – на негативний фактор, який все руйнував через се, що сам не потрафив нічого збудувати»²⁵³. Він описав бунти Запорожжя як

---

²⁴⁸ Там само. – С. 33.

²⁴⁹ Там само. – С. 33–34.

²⁵⁰ Там само. – С. 35.

²⁵¹ Там само. – С. 36.

²⁵² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 29.

²⁵³ Там само. – С. 29.

доказ того, якою страшною може бути військова анархія. Історик переконаний, що гетьман легко б справився з Яковом Барабашем²⁵⁴, який очолив виступ, але за ним стала Москва і «скрито всим кермувала»²⁵⁵. Бунт Запорозжя, на його думку, був лише прологом до другого, далеко страшнішого повстання Пушкаря, «піднесеного до значіння грізної революції», що охопило все Лівобережжя²⁵⁶. В. Герасимчук зазначив, що ця проблема ґрунтовно досліджена його колегою Д. Коренцем, тому він не входить в її детальний розгляд, окресливши лише головні аспекти²⁵⁷.

Детальніше історик охарактеризував провокативну роль Москви в цих трагічних подіях. Він стверджував, що український гетьман добре знав про те, що ініціатором бунту була Москва, що саме вона «викликала своїми грошима і моральною підмогою» весь цей рух²⁵⁸. Дослідник описав московське посольство боярина Хитрово (він помилково називає його Матвієм замість Богданом) у січні 1658 р. та перебіг Переяславської ради в лютому 1658 р., на якій Виговського одногосно обрали гетьманом.

Учений звернув увагу на союз І. Виговського з татарами, котрий «обвіював всіх якоюсь зловіщою таємни-

---

²⁵⁴ В. Герасимчук висловлює припущення, що це син того Барабаша, котрому «скрутив голову Хмельницький» на початку свого повстання. Див.: Там само. – С. 33.

²⁵⁵ Там само. – С. 33.

²⁵⁶ Там само. – С. 35.

²⁵⁷ В. Герасимчук справедливо відзначив, що в діях Я. Барабаша і М. Пушкаря наявні корисливі інтереси та політичні амбіції – бажання захопити владу, однак він не помітив іншого дуже важливого аспекту повстання – прагнення покозачених селян, які опинилися поза становою ієрархією суспільства, узаконити свій соціальний статус. Взагалі проблема т. зв. «покозачених селян» повністю випала з його поля зору.

²⁵⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 38.

цею»²⁵⁹. В. Герасимчук навів цікавий факт, що полковник Джеджалій («вихрист татарський») намагався вбити Виговського, «щоб урятувати Україну від усобиць, але замах не вдався і сам він загинув»²⁶⁰. Описуючи битву між військами гетьмана і повстанцями під Полтавою (червень 1658 р.), В. Герасимчук з гіркотою констатує, що «15 тисяч засіяного трупа на побоевищу запечатали погром», а «щасливому побіднику» як трофей дісталася голова Пушкаря, яку приніс татарин на списові²⁶¹. Підсумовуючи, дослідник наголосив, що І. Виговський «домову війну» уважав за «овоч злочинної політики Москви», про що виразно заявив у своєму універсалі (йдеться про «Маніфест до народів Європи» – Авт.). Історик назвав його «лебединою піснею» свідомої України, від якої «віє розпука і жаль» за змарнованими мріями та відчуття небезпеки, яка «насувалася з півночі на Україну»²⁶².

В. Герасимчук переконаний, що страх перед «домовою війною» і бажання перемогти противника, якого підтримувала Москва, «пхали гетьмана в неависні для народу обійми Польщі». Його плани «відбудувати Україну на руїнах Польщі», зазнали краху²⁶³. Дослідник гіпотетично припустив, що І. Виговський «скрито мріяв, що потомним поколінням передасть спомин про своє пановане величавим пам'ятником – українською державою»²⁶⁴. Він

---

²⁵⁹ Там само. – С. 44.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. – С. 46.

²⁶² Там само. – С. 48.

²⁶³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 46.

Зауважимо, що цим твердженням В. Герасимчук заперечив висновок М. Стадника про прихильність Виговського до Польщі від початків його гетьманування, а також тезу Д. Коренця, що Москва своїми діями з насадження в Україні своєї адміністрації («воєвод») спровокувала гетьмана на угоду з Польщею.

²⁶⁴ Там само. – С. 46.

не зрікся своєї мрії, вважав В. Герасимчук, але відсунув її реалізацію на потім і «обмежив до скромніших розмірів»²⁶⁵. Дослідник стверджував, що угода з Польщею була «плодом хвилих обставин», бо між обома сторонами «не було щирости» і перемир'я часто порушувалося. Він не зупинявся докладно на цій проблемі, зазначаючи, що вона детально опрацьована в дослідженні Д. Коренця²⁶⁶.

Щодо причин, які зумовили порозуміння між Україною і Польщею, то вони, на його думку, передовсім корінилися в їхньому тогочасному становищі. Історик зазначив, що Польща, яка гнобила український народ, «ніколи не протягувала йому руки» до можливої згоди. Тільки після великих перемог Б. Хмельницького, який «своїм підприємчивим і великим таланом визволив українські землі з під польського ярма», стверджував дослідник, справа порозуміння з Україною стала «найактуальнішою» і навіть питанням «бути чи не бути Польщі»²⁶⁷. Саме це, а також війна зі Швецією, на переконання дослідника, докорінно змінили ставлення польської правлячої еліти до політичних вимог І. Виговського. «Традиційна політична засада польської шляхти, – наголосив В. Герасимчук, – що опирала гегемонію Польщі на неволі українського народу, тепер стратила свою силу [...]». Довголітній протест Укра-

---

²⁶⁵ Там само. Сучасні дослідники твердження В. Герасимчука про те, що Виговський планував створити незалежну українську державу вважають перебільшенням, викликаним його певною ідеалізацією козацької старшини як верстви, головною мрією якої, як він вважав, було благо України. Див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 14. В. Герасимчук чомусь не зазначив негативних її рис – користоловства та прагнення влади, того, що В. Липинський назвав «тупим егоїзмом».

²⁶⁶ Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

²⁶⁷ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5.

їни маніфестований проливом крові, витворив серед правлячих сфер нове покоління з толерантним пересвідченням, із серцем більш склонним до широких уступок для України»²⁶⁸. Дослідник зауважив ще один важливий момент, пов'язаний з тим, що до угоди з Україною Польщу підштовхувала також Австрія, котра «мала завсіди на козаччину пильне око»²⁶⁹.

Історик детально розглянув весь процес підготовки угоди, роль у ній волинського каштеляна С. Беньовського («колишнього товариша І. Виговського і П. Тетері з гродського суду у Луцьку»), складність переговорів і, нарешті, «великий факт поєднання двох народів» у Гадячі 16 вересня 1658 р.²⁷⁰. В. Герасимчук подав повний текст Гадяцького договору, який віднайшов у бібліотеці музею кн. Чарторийських у Кракові²⁷¹.

---

²⁶⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 48.

²⁶⁹ Там само. – С. 49. У своєму твердженні В. Герасимчук покликається на спеціальне дослідження цієї проблеми – М. Кордуба. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

²⁷⁰ Там само. – С. 58–81.

²⁷¹ В. Герасимчук зазначив, що знайшов два автентичні варіанти угоди, які, на його думку, «не дуже різняться між собою». Він був першим, хто запровадив їх до наукового вжитку, але не зосереджувався на аналізі їх відмінностей. Дослідник слушно припустив, що вони, мабуть, не є урядовими, обов'язковими для обох сторін документами, оскільки на них відсутні підписи польських комісарів. Для чого вони були написані і чому мають підпис гетьмана І. Виговського, він не пояснив. Можливо, вважає історик, вони «призначалися для підпису короля». Український історик Микола Стадник, учень М. Грушевського та краківського професора В. Чермака, у своїй праці «Гадяцька унія» вказав на відмінність між цими двома екземплярами («списками»), проте не поставив питання про їх походження. Див.: Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Київ, 1911. – Кн. VIII. – С. 11. Грунтовне порівняння обох варіантів тексту та

Оцінюючи Гадяцьку угоду, В. Герасимчук чи не першим серед українських істориків наголосив на тому, що вона була логічним результатом Хмельниччини, коли «тільки кристалізувався і виховувався розвій політично-національних думок» і лише за І. Виговського, переконаний він, «ся велика ідея знайшла своє викінчене»²⁷². Зазначимо, що тоді чільні представники української історіографії акцентували увагу саме на розриві цієї традиції між гетьмануванням Б. Хмельницького та І. Виговського.

Так, М. Грушевський розглядав Гадяцький договір передовсім як «унію шляхетську», наголошуючи: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась забезпечити її, Гадяцька унія домагається такої гегемонії для української шляхти»²⁷³. В. Липинський вказував на те, що це була «засаднича зміна внутрішньої і зовнішньої політики по смерті Б. Хмельницького» і повернення до польської політичної моделі²⁷⁴.

В. Герасимчук наголосив, що Гадяцький трактат не був головною справою І. Виговського (як стверджувала більшість попередніх дослідників), до якої він ішов від початку свого гетьманування. Це, на його думку, радше «спосіб ніж ціль», «акт без глибокого змісту історичної неминучості»²⁷⁵.

їх детальний аналіз зробив М. Грушевський в X томі «Історії України-Руси». Сучасні дослідники наголошують на тому, що списків Гадяцької угоди збереглося аж дванадцять. Див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 308.

²⁷² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 12.

²⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – Київ, 1998. – С. 336.

²⁷⁴ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912. – S. 598.

²⁷⁵ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 47.

Взагалі, щодо оцінок Гадяцької угоди слід зауважити, що тодішня польська історіографія більшою мірою трактувала Гадяцький договір як акт великої політичної мудрості, вияв глибоких політичних ідей, документ великого морального значення, цінну поправку до Люблінської унії, приклад побудови нових взаємовідносин на ягеллонських принципах рівності, братерства та взаємоповаги між народами²⁷⁶. Високо оцінювала Гадяцький договір частина українських істориків. Зокрема, М. Костомаров трактував його як «проект організації козацької України в формі республіки федеративно звязаної з Польською Короною і В. кн. Литовським»²⁷⁷. Хоча, загалом, в українській історіографії з цього приводу домінував скептичніший погляд. У найбільш концентрованому вигляді його висловив В. Липинський, який наголошував, що єдиною метою польських політиків було «дешевим коштом» повернути Україну, а Гадяцький договір означив як «найсумніший політичний акт післяреволюційних звершень української шляхти»²⁷⁸. Необхідно зазначити, що В. Герасимчук також був далекий від будь-якої глорифікації Гадяцької угоди, оцінював її дуже критично, особливо порівняно з величними намірами досягнення самостійності України. На думку історика, це була «політика уступства і частинного банкрутства [...] повна капітуляція тільки відіграна з артистизмом, повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости»²⁷⁹.

---

²⁷⁶ До прикладу, М. Грушевський за взірць поглядів польської історіографії на цю проблему наводить твердження професора Краківського університету А. Валевського. – Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – С. 376.

²⁷⁷ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – С. 376.

²⁷⁸ Lipiński W.... – S. 391–392.

²⁷⁹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. –Т. LXXXIX – С. 47.

Гадяцькому договору присвячено також єдине дослідження Миколи Стадника²⁸⁰. Перш ніж проаналізувати сам договір, він доволі розлого навів передісторію його появи, починаючи від початку війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Її результатом, зазначив історик, було «відірване України від Польщі і піддане Москві в січні 1654 р.»²⁸¹. Учений описав надзвичайно складне тогочасне становище Речі Посполитої, яка окрім втрати України і ослаблення через тривалу війну, зазнала ще нападу Швеції. Глибинні причини її упадку, на думку вченого, треба шукати в «здеморалізованім суспільстві шляхетським, в затраченім його почуттю щодо сповнювання своїх обов'язків перед вітчизною, в браку доброго і сильного устрою»²⁸². У своїх міркуваннях М. Стадник

Необхідно зазначити, що така оцінка суперечить висновкам сучасних дослідників, зокрема, В. Брехуненко називає Гадяцький договір «на дивовиж далекоюсяжним кроком». «Порозуміння в Гадячі, – пише він, – рішуче підважувало здобутки Московії 1654 р., відкриваючи для східноєвро-пейського обширу інші обрії на короткотермінову та й на далеку перспективу». Див.: Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – Київ, 2014. – С. 172. Зауважимо також, що В. Герасимчук не звернув увагу на тезу, яка є дуже популярною в сучасній історіографії, – Гадяцька угода запізнилася майже на сто років. В. Брехуненко зазначає, що «у загальних рисах це була та модель, повз яку під час Люблінської унії пройшли українські князі і яка забезпечила б утворення надпотужного східноєвропейського блоку і супроти Москви, і супроти Османської імперії». Див.: Брехуненко В. Східна брама Європи. – С. 171. Про фатальність спізнення Гадяцьких ідей для долі Речі Посполитої. Див.: Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt różniej // Kwartalnik Historyczny. – Т. СІХ. – 2002. – З. 3. – С. 135–136.

²⁸⁰ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Київ, 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – Київ, 1911. – С. 5–40.

²⁸¹ Там само. – С. 65.

²⁸² Там само.

широко покликався на праці М. Костомарова і В. Соловйова. При цьому він зовсім не згадав спеціальне опрацювання цих проблем колегою по школі Д. Коренцем, хоча в багатьох моментах викладав свій матеріал буквально за його дослідженням, використовуючи ті ж самі джерела.

Молодий історик переконаний, що, розглядаючи історію укладання Гадяцької угоди, треба завжди «на очах тримати» загальне прикре становище Польщі, і якби не це, вона «не пактувала б з козаками, але мечем і огнем старалася б вернути собі Україну»²⁸³. Він погоджувався з тим, що договір з Польщею – це справа всього гетьманування І. Виговського, але вважав, що його початки «сягають» останніх років Б. Хмельницького. У цій тезі можемо відзначити певний вплив висновків В. Герасимчука, хоча сам М. Стадник практично не згадає його праць.

Політику Б. Хмельницького М. Стадник оцінив дуже критично і вочевидь емоційно, заявивши, що йому «не першина була бігати в один, то другий бік: то з Турком і Татариним він братався, то з Польщею, то на Смигород і Молдавію задивлявся, а в кінці змучений хотів супокійно вживати світа під крилами опікунки Москви»²⁸⁴. Дослідник назвав його «простим» козаком, винесеним хвилями народного повстання на «вершину влади», що він не міг без чужої допомоги вистояти перед Польщею і тому «кидав собою на всі боки». «Хмельницький не мав, – стверджував він, – ясного ідеалу самостійності демократичної української держави, не мав розуміння для неї, і для того вічно ходив у найми»²⁸⁵.

Проте в короткому часі Москва, зазначив М. Стадник, встигла своїми «зарядженнями» знеохотити гетьмана, який бачив, що вона хоче вольності козацькі обмежити і

---

²⁸³ Там само. – С. 66–67.

²⁸⁴ Там само. – С. 67–68.

²⁸⁵ Там само. – С. 68.

«в кінці запрягти її до свого воза на всякі вислуги»²⁸⁶. Цим він пояснив, чому Хмельницький «заледве по трьох роках» хотів змінити суверена і погоджувався на переговори з Польщею. Простежуючи історію її зближення з козаками, історик пише про посередництво в цій справі Австрії, використавши матеріал, за його словами, «найновішої і найліпшої» праці М. Кордуби²⁸⁷. Згодом справу порозуміння, зазначив він, взяв у свої руки «оборотний» дипломат С. Беньовський.

Після смерті Б. Хмельницького і обрання «незнаного з заслуг військових» І. Виговського гетьманом, справа майбутнього договору вже йшла через останнього. Звернемо увагу, що надзвичайно критичне ставлення М. Стадника до політики І. Виговського було своєрідною антитезою до висновків В. Герасимчука. Як уже зазначалося, він багато в чому пішов за дослідженням Д. Коренця, але в одному цілковито заперечив його думку, стверджуючи, що І. Виговський «від самого початку тягнув до Польщі» (Д. Коренець, натомість, вважав, що Виговський продовжував політику багатовекторності Хмельницького і спочатку не надавав ніякої переваги Польщі).

М. Стадник зазначив, що Виговський «вичікував» і не поспішав відкрито розривати відносини з Москвою. Він допускав, що гетьман «може навіть снував гадки про вільну, свободну і незалежну від нікого Україну»²⁸⁸. Для прикладу історик згадав угоду І. Виговського зі Швецією від 6 жовтня 1657 р.²⁸⁹

Дослідник пише про численні офіційні заяви Виговського, «де повно вірного підданства цареві», як і про

---

²⁸⁶ Там само.

²⁸⁷ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

²⁸⁸ Стадник М. Гадяцька унія. – С. 73.

²⁸⁹ Там само.

те, що він поза тим «скрито будив недовіре до царя і його воєвод в Україні»²⁹⁰. Описуючи виступ опозиції, очолюваної кошовим отаманом Я. Барабашем, проти І. Виговського, а згодом «нове зарево домової усобиці» – повстання М. Пушкаря, М. Стадник скористався спеціальним дослідженням Д. Коренця²⁹¹.

Для «підюджування» проти Москви, стверджував далі М. Стадник, І. Виговський вдало використав справу московських воєвод, які чекали на пограниччі, готові зайняти «головніші» міста України. Там також перебував з військами Ромадановський, надаючи прихисток розбитим пушкарівцям. Український гетьман зібрав війська і демонстративно пішов у бік кордону, заявивши, що він виступив лише проти воєвод, які нехтують козацькими вольностями, а не проти царя²⁹². Саме цей похід, який тривав майже два місяці, вважає історик, зірвав на цей час плани Москви з масштабного розміщення в Україні воєвод.

31 серпня 1658 р. до табору І. Виговського «на Липовій долині, три милі від Комишної» прибули польські послы Беньовський і Євлашевський. З огляду на те, що прості козаки вважали угоду з Польщею «осоружною», Виговський, стверджував М. Стадник, пішов на «підступ». Він заявив, що перехопив посланця з листом від царя до Шереметьєва, в якому наказувалося воєводі заарештувати гетьмана і значну кількість старшини²⁹³. Для історика не було сумнівів, що це все «заангажував» Виговський, бо «Москва на таку хистку дорогу не пустилася б». Цим, на його думку, гетьман «осягнув свою ціль». Скликана козацька рада, маючи перед собою «віроломства» Москви, 16 вересня 1658 р. підтримала підписання договору з

---

²⁹⁰ Там само. – С. 75.

²⁹¹ Коренець Д. Повстанє Мартина Пушкаря // Наук. зб. присвячений проф. М. Грушевському ... – С. 257–287.

²⁹² Стадник М. Гадяцька унія. – С. 83.

²⁹³ Там само. – С. 85.

Польщею. Відбулася взаємна присяга на його дотримання, а наступного дня козацька делегація на чолі з П. Тетерею та І. Ковалевським разом з польськими послами виїхала до короля.

М. Стадник наголосив, що укладена угода могла набути «законне значінє» тільки тоді, коли її затвердить польський сейм. Він висловив припущення, що коли б становище Речі Посполитої було «відраднійше», сейм у Варшаві відкинув би Гадяцький договір, незважаючи на присягу – це було «в традиціях польської політики». Найбільше суперечностей викликав пункт договору про скасування релігійної унії. Поляки домагалися, щоб її справу було передано на рішення «зїзду духовних», який мав скликати король. Одначе, зауважив історик, унія була «так ненависна» козакам, що вони не поступилися і цей пункт було введено в угоду. 17 квітня 1659 р. було скликано сейм у Варшаві, який самочинно вніс зміни в постанову про унію, а щоб «задобрити» Виговського, разом зі зміненим текстом прислав йому грамоту на воєводство Київське²⁹⁴. Проте козаки не відступили, і сейм змушений був погодитися на первісну редакцію, якою було «унію знесено». М. Стадник висловив припущення, що сейм, мабуть, «признав рацію» С. Бенювському в тому, що необхідно прийняти Гадяцьку угоду, щоб «укосякати» козацтво, а згодом, із поліпшенням ситуації, змінити її.

Описуючи перебіг скликаного сейму, М. Стадник зазначив, що в ньому взяла участь поважна козацька делегація в кількості приблизно 200 осіб. Від її імені Юрій Немирич виголосив промову, «повну славослів'я для Польщі». 10 червня 1659 р. король Ян Казимир склав присягу іменем своїм і своїх наступників «на вірне захованє» умов Гадяцької угоди, їй також заприсягли козацькі послы на чолі з обозним Тимошем Носачем в імені гетьмана І. Ви-

---

²⁹⁴ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Кн. VIII. – С. 7.

говського і його наступників²⁹⁵. Так сейм остаточно ухвалив договір, який тепер став законом «обв'язуючи Річ Посполиту і козацтво». Однак, стверджував історик, «ніхто з того не був задоволений, ані Польща, ані козацтво». Козаки не змогли добитися деяких «постулатів», які намагалися відстояти на сеймі, а польський сейм був незадоволений тим, що змушений «годитися з бунтівниками» та укласти угоду з Україною «своєю підвладною провінцією і давати їй автономічні права князівства Руського»²⁹⁶.

Історик переконаний в тому, що аналіз договору дає «вірний образ» того, як тогочасне шляхетсько-польське суспільство ставилося до прав українського народу, і на яке «правно-політичне становище України погодилася Польща». Необхідно зазначити й те, що М. Стадник для свого аналізу взяв основні пункти ратифікованого польським сеймом Гадяцького трактату, порівнюючи їх з тими «правно-державними правами і гарантіями», яких домагався І. Виговський з козацькою старшиною²⁹⁷.

Джерельною підставою для авторського критичного вивчення послужили «два автентичні оригінали списаної угоди», які зберігалися у відділі рукописів бібліотеки кн. Чарторийських у Кракові. Дослідник стисло окреслив деякі відмінності між ними, зазначивши, що «другий оригінал майже цілковито зближається» до затвердженого сеймом, за винятком викинутого речення, де йшлося про можливу приязнь гетьмана з царем²⁹⁸. Він наголосив, що договір вноормував правно-політичне становище України, її внутрішній устрій, питання віри, освіти і т. ін.

---

²⁹⁵ Там само. – С. 9.

²⁹⁶ Там само. – С. 8.

²⁹⁷ Дослідники переважно аналізували текст договору, підписаного у Гадячі, а потім говорили про те, що не все з домовленого було схвалено на сеймі.

²⁹⁸ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – 1911. – Кн. VIII. – С. 11.

М. Стадник зазначив, що Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства становили «Велике Князівство Руське як рівнорядний третій чинник державний, що лучиться на підставі рівний з рівним, вільний з вільним з Короною і Великим Князівством Литовським»²⁹⁹. На чолі тих трьох «державних організмів» як нероздільної Речі Посполитої стояв король. Історик зауважив, що на сеймі козацьке посольство домагалось приєднання до князівства Руського українських земель воєводств Волинського, Подільського і Руського, але сейм відкинув це. М. Стадник також помітив, що в угоді «виразно не сказано, що твориться В. Кн. Руське як осібний автономний організм», але відніс це на «незугарність стилізації, що треба шукати поміж стрічками те, що повинно стояти на першому місці»³⁰⁰.

Дослідник детально розглянув норми договору щодо «внутрішнього ладу загальнодержавного В. Кн. Руського», влада в якому належить «свобідно вибраному на ціле своє жите гетьману»³⁰¹. Він помітив певну різницю в означенні того, хто мав право займати адміністративні «уряди». У першій копії списаної угоди їх виразно гарантовано у всіх трьох воєводствах православній шляхті, у другій – ці права гарантовано лише в Київському воєводстві³⁰². Найвищу законодавчу владу здійснював сейм, депутатів якого обирали вільні стани, а судову – найвищий трибунал. Угода також передбачала власний скарб з правом биття монети, але тільки «з портретом короля». Військо мало налічувати 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців. Таким чином, на думку М. Стадника, відносини суспільно-політичні в Україні пристосувалися до суспільного ладу Речі Посполитої. Він зазначив, що в угоді визнано

---

²⁹⁹ Там само. – С. 12.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само. – С. 13.

³⁰² Там само.

«привілеговане» становище козаків, підтверджено давні права вигнаній польській шляхті, як і запевнено їй повернення до «своїх дібр» на Україні, а «простий люд» позбавлено прав «політичних і людських»³⁰³.

«Найдражливішою» назвав історик релігійну справу, яка, на його переконання, була «одним із моментів всіх польсько-українських війн». Під тиском козаків було постановлено, щоб релігії грецькій православній (він зауважив, що «визнане релігії грецької було zarazом ознакою української національності») повернути давні її права в усіх частинах Речі Посполитої³⁰⁴. В інтересах освіти було вирішено створити дві академії з університетськими правами «на взір» краківської: одну в Києві, а для другої місто мало бути визначено пізніше³⁰⁵. Гарантувалася свобода друку, лише застерігалася образа «королівського маєстату»³⁰⁶. Розглянувши основні пункти Гадяцької угоди, дослідник додав, що сейм одразу ж надав майже всім козацьким послам шляхетство і маєтки³⁰⁷.

Оцінюючи договір з «правно-політичного» боку (нагадаємо, що М. Стадник навчався на правничому факультеті Краківського університету), історик наголосив, що порівняно з «підданством Москві», він був значно вигіднішим для України. Однак, зауважив дослідник, «зміст гарантій щодо самостійності власного державного життя далеко не потягнув за собою тих наслідків, яких треба було очікувати»³⁰⁸. Велике Князівство Руське входило в «сильну державну машину», і треба було, вважав він, «дуже великого державного вишколення, щоби крок за кроком здобувати для свого союму, що раз ширше поле до само-

---

³⁰³ Там само. – С. 16.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Там само. – С. 17.

³⁰⁶ Там само. – С. 19.

³⁰⁷ Там само. – С. 20.

³⁰⁸ Там само. – С. 21.

стійного життя». Його він не бачив у творцях угоди, які змагалися за місце у Варшавському сеймі, замість того, щоб подбати про «найширші рами» роботи власного сейму. М. Стадник висловив своє принципове бачення, що «інкорпороване земель українських до Польщі – хоч і з блискотливою назвою В. Кн. Руське – було позбавлене сили і розгону до великої будови власної державности»³⁰⁹.

Він стверджував, що Польща не лишила найменшої сфери державного життя, де б не «запевнила» свої політичні інтереси, скрізь зуміла вона «наложити руку» свого впливу. «Можемо сміло сказати, – наголосив М. Стадник, – що розвій державного життя у В. Кн. Руськім йшов шляхом державного життя цілої Річи Посполитої на славу її великодержавного престіжу, а Україна все лишилася би простою провінцією, хоч із титулом В. Кн. Руського»³¹⁰. Він вважав, що воно, окрім назви, не здобуло в союзі з Польщею нічого, що «допровадило би до витворення незалежної державної самостійности України»³¹¹.

Історик зазначив також те, що «пансько-шляхоцька наволока» повернулася в Україну. Тепер, за його словами, «корінь українського народу – простий люд» було знову віддано в «невільничу залежність» від шляхти і козацької старшини. Політика І. Виговського йшла проти волі широких народних мас, і він «мусив упасти», підсумував дослідник. М. Стадник виразно продемонстрував симпатії до народницької історичної ідеології, стверджуючи, що «з погляду української демократичности мусимо осудити політику Виговського – мусимо відкинути навіть державність, коли вона мала бути оперта на аристократичній

---

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само. – С. 21–22.

³¹¹ Там само. – С. 24. Зазначимо, що у своїх висновках М. Стадник фактично солідаризувався з оцінкою Гадацької угоди В. Герасимчуком, хоча з невідомих причин зігнував його праці, жодного разу не покликаючись на них.

основі з відібранем політичних прав широким масам простого народу»³¹². Він «осудив» політику гетьмана також з етичного і загальнолюдського погляду, позаяк вона, на його думку, відстоюючи суспільну нерівність, «стримувала природній розвій національних сил українських»³¹³.

У підсумку М. Стадник зарахував Гадяцький договір до «одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»³¹⁴. Свої критичні зауваження до угоди історик намагався підтвердити «долею, яка її спіткала», описавши події, що відбулися після її затвердження і до складання І. Виговським гетьманської булави на раді 11 вересня 1659 р. в Германівці³¹⁵. У додатку до своєї студії дослідник навів повний текст Гадяцького договору.

Висновки

У підсумку зазначимо, що проаналізовані погляди на історію польсько-українських стосунків не залишилися без відповіді польських істориків і публіцистів. І якщо перші намагалися втриматися в межах академічного дискурсу, вказуючи на неповноту використаної джерельної бази й інтерпретаційні перекося, то другі вповні давали волю емоціям у полеміці з молодими вихованцями М. Грушевського. Їм узвичаєно закидалося тенденційність у виборі джерел, викривлення історичної перспективи, емоційність наукового дискурсу. Прикметно, що простежуючи генезу історіографічних поглядів галицьких істориків, польські оглядачі одностайно вказували на залежність висловлених ними оцінок від вчителєвого концептуального впливу. Тут чи не найбільш промовистими є

---

³¹² Там само. – С. 25.

³¹³ Там само.

³¹⁴ Там само. – С. 28. Наголосимо, що його гіперкритична оцінка Гадяцької угоди повністю суперечить її сучасним оцінкам.

³¹⁵ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – 1911. – Кн. VIII. – С. 25–29.

слова Яна Камінського з його рецензії на «Львівську Русь в першій половині XVI ст.» І. Крип'якевича³¹⁶. Відзначаючи подібність оцінки становища православних в українських землях давньої Речі Посполитої у праці молодого історика та великій «Історії» засновника школи, польський оглядач зауважив, що «яблуко від яблуні недалеко падає».

Насамкінець зазначимо, що реконструйовані вище польсько-українські стосунки були тісно пов'язані з наростанням польсько-українських суперечностей у тогочасному громадському житті галицького краю, котрий обидві сторони бачили «П'ємонт» своїх національних спільнот – місцем, з якого мало розпочатися відродження втраченої державності. Особливо гострою ця полеміка стала напередодні Першої світової війни: політики в ній віднаходили необхідні історичні аргументи в перманентній полеміці з опонентами; натомість учені, відчуваючи підвищену зацікавленість суспільства генезою міжнаціонального протистояння, намагалися якнайдалі в минуле сягнути за його витокami та віднайти відповіді на непрості виклики сьогодення. На жаль, сторони так і не дійшли консенсусу, адже сама постава тогочасних національних еліт його практично унеможливлювала. Як відомо, це мало наслідком численні трагічні події міжнаціонального протистояння в першій половині минулого століття.

---

³¹⁶ Kamiński J. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1-2; № 589. – S. 1-3; Kamiński J. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1-2; № 530. – S. 1-2.